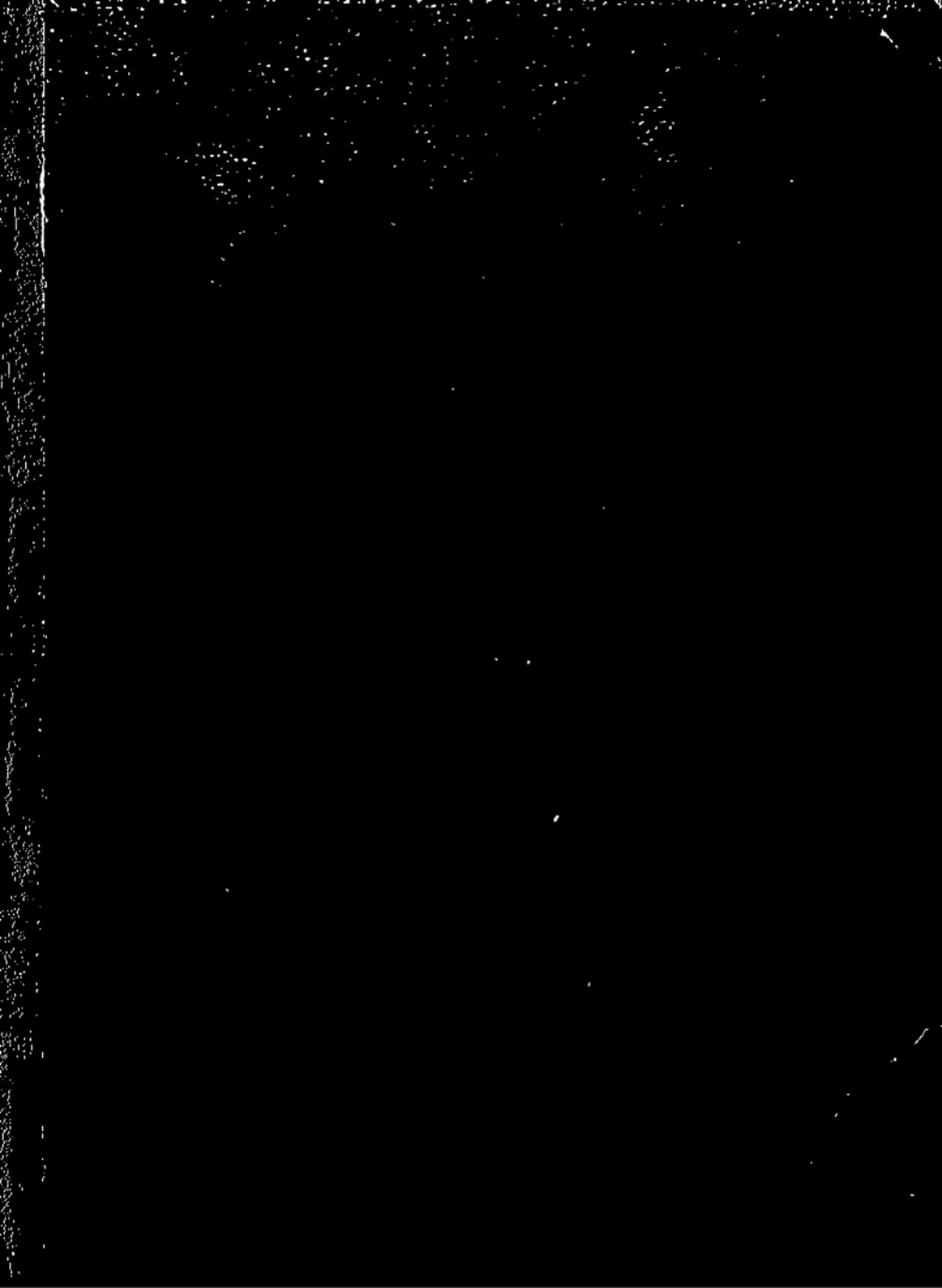

ՀԱՅԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԳԵՂԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԶԵԿԼԻՍԼ
ՀԱՅԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՅԵՎ ԼԵԶՎԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

377

ՄԻՔԱՅԵԼ ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆ

Ի. ՅԵՐԿՈՒ ՏՈՂ

ԱԶԳԱՅԻՆ ԹԵՎԱՌՈՒԹՅՈՒՆ

ՊՐՈԼԵՏԱՐՆԵՐ ԲՈԼՈՐ ՅԵՐԿՐՆԵՐԻ, ՄԻԱՑԵՔ.

МИКАЭЛ НАЛБАНДЯН

I. ДВЕ СТРОКИ

II. НАЦИОНАЛЬНОЕ БЕДСТВИЕ

Под редакцией
ОВИКА МЕЛИКЯНА
Комментарии
АН. МАКАРЯНА

301(47.925)

Գ-19 ՄԻՔԱՅԵԼ ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆ

ՅՅՈՒԳՎԱԾ Է 1961 թ.

I. ՅԵՐԿՈՒ ՏՈՂ

II. ԱԶԳԱՅԻՆ ԹԵՎԱՌՈՒԹՅՈՒՆ

Խմբագրությամբ
Հովիկ ՄԵԼԻՔՅԱՆԻ
Կոմիտայրներ
Ա.Ն. ՄԱԿԱՐՅԱՆԻ

ՀԵՔԻ 1445
5771 7426

Տպագրութեամբ և ԽՍՀՄ Գիտութեանն եւ Աւս-
դեմիայի Հայկական Ֆիլիալի նախագահութեան
վերոշմամբ:

Նախ. տեղակալ Ս. ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

ՄԻԳԱՅԵԼ ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆԻ
ԾՆՆԴՅԱՆ 110-ԱՄՅԱԿԻՆ

К 110-ЛЕТИЮ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ
МИКАЭЛА НАЛБАНДЯНА

ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ԿՈՂՄԻՑ

Լրացավ 60-ական թվականների մեծ հեղափոխական դեմոկրատ, հայ ազգային ազատագրական շարժման առաջամարտիկ Միքայել ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆԻ ծննդյան 110-ամյակը:

Ինչպես հայտնի է, կուսակցական ու կառավարական գեղավար մարմինների վորոշմամբ, Արմֆանի Գրականության և Լեզվի Ինստիտուտը տպագրության և պատրաստում Նալբանդյանի Յերկերի լիակատար ժողովածուն՝ հինգ հատորով: Արդեն տպագրության և հանձնված Յերրորդ հատորը: Սակայն, Ինստիտուտն անհրաժեշտ համարեց, մեծ հեղափոխականի ծննդյան 110-ամյակի առթիվ, առանձին գրքույկներով լույս ընծայել նրա հրապարակախոսական կարևորագույն յերկերից մի քանիսը («Յերկու տող», «Ազգային թըշվառություն», «Հեգեղը և նորա ժամանակը», «Կրիտիկա» և այլն), վորոնք առաջին անգամն են տպագրվում խորհրդային շրջանում:

Այդ հրատարակությունները հնարավորություն կտան մեր լայն մասսաներին ավելի մոտիկից ծանոթանալու Նալբանդյանի քաղաքական-հասարակական և հեղափոխական գործունեյության կարևորագույն կողմերից մեկին:

ОТ ИНСТИТУТА

Исполнилось 110-летие со дня рождения великого революционного демократа 60-ых годов, борца и вдохновителя армянского национального освободительного движения Микаэла Налбандяна.

Как известно, согласно постановлению руководящих партийных и правительственных органов, Институт Литературы и Языка Армянского Филиала Академии Наук СССР готовит к печати полное собрание сочинений Микаэла Налбандяна в пяти томах. Уже сдан в набор III том сочинений. Однако, Институт счел необходимым, в связи с 110-летием со дня рождения великого революционера, отдельными брошюрами выпустить в свет некоторые из его важнейших публицистических и научных произведений („Две строки“, „Национальное бедствие“, „Гегель и его эпоха“, „Критика“ и т. д.).

Эти издания дадут возможность нашим широким массам еще более близко ознакомиться с одной из важнейших сторон политическо-общественной и революционной деятельности Микаэла Налбандяна.

ՅԵՐԿՈՒ ՏՈՂ

Ճշմարտությունը կրօն է,
Նորան միայն խնդրեցեր,
Իսկ նորանից վռչինչ:

Robert Owen.

Աղատութիւնն, գոչեցի, թող վորոտա իմ գլխին,
Փայլակ, կայծակ, հուր, յերկաթ, թող դավ դնե թշնամին.
Յես մինչ ի մահ, կախաղան, մինչև անարգ մահու սյուն,
Պիտի գոռամ, պիտ' կրկնեմ, անդադար, աղատություն:

ԿՈՄՍ ԵՄՄԱՆՈՒԵԼ

Հայկական դպրութեան ասպարեզը իջանելուց հետո, քանի մի անգամ հանդիպեցավ մեզ, յերես առ յերես պատահել անամոթ վատութեան: Յեւ վնչ անգամ վշտացանք և վնչ անգամ վիրավորվեցանք այդ հարձակմունքներից, այլ մանավանդ ցավեցանք հարձակվողների վերա. վորովհետև բարոյական հիվանդութիւնը մինչև ի մահ տիրելով նոցա վերա, պատճառ եր յեղել այդ ցնորական և անդիտակից շարժողութենաներին:

Մեք, վաղ ուրեմն, գուցե շատ հառաջ, քան թե գրիչ առինք ու հրապարակ իջանք, գիտեյինք, վոր խավար շրջապատի մեջ բանտարկվածների համար շատ ցավեցուցիչ է ազատ լույսը, թերևս աչքերի նկատմամբ, գիտեյինք, վոր հին խելքերը յերբեք համաձայնելու չեյին խաղաղությամբ տեղի տալ նոր գաղափարներին, գիտեյինք, վոր նորը պատերազմով

սլիտի կանգնեցներ իր զրոշակը հնուլթյան ավերակ-
ների վերա:

Այս գիտութենից հետեցաւ այն, վոր այդ հար-
ձակմունքը, թերեւ շատ անգամ մեր անձին վերա,
փոխանակ մեր գաղափարների, վոչ յերբեք կարողա-
ցան, և վոչ նաև մի մազի չափ, խոտորեցնել մեզ մեր
ուխտյալ ճանապարհից:

Այսօր, վերստին հանգեալ ե յիշանում մեզ խաւար
տգիտությունը յուր սովեստական մեծ վայելչությամբ:
Նա գարգարւած ե այսօր փիլիսոփայի և աստվածա-
բանի անուններով. այս անգամ յերևում ե նա պ. Չա-
մուռճյանի կերպարանքով...* Յեթե վատությունը,
ձեռնածոների արկղի նման, յերկու հատակ չունի,
ասլա ուրեմն պ. Չամուռճյանը հասել ե մինչև վատու-
թյան հատակը:

Յերևակի վերոգրյալ տեսրակը մեզ ուղարկողը գը-
րում եր, թե Պոլիս ամեն տեսակ մարդերից ցուրտ
ընդունելություն ե գտել այդ գրվածքը. իսկ մեր վե-
րա այդչափ ևս տպավորություն չգործեց, և յեթե այ-
սօր, այդ մասին մի յերկու տող գրելու զիջանք, այդ
պ. Չամուռճյանին պատասխանելու համար չե, այլ ըն-
թերցող հասարակությունը հարգելու: Պարոնի վայրի-
վերո աղճատաբանությունքը ստոր են ամենայն տե-
սակ քննութենից և Մեղուիմ և պ. Այվաղյանին մեր
շնորհակալությունը հայանելով, չենք կարող, միևնույն
ժամանակ, չհայանել մեր առ ի սրտե կարեկցությունը

* Տեա Յ երևա կ. թիվ 87, $\frac{1860, 1}{1861, 1}$ ոգնստոսի հին վոճով,
զոր տնորինե և հորինե պ. Հովհաննես Տեր-Կարապետյան Տերո-
յենց Չամուռճյան Պրուսացի:

պ. Չամբուռճյանի գրվածքին պատասխանելու խորհրդով կորուսած ժամանակի վերա:

Ինքնակոչ փիլիսոփայի գրվածքը ծայրիծայր կարգալով, յերկու շարժառիթ տեսանք, վոր կարապետել են պարոնին գեպի այդ վիհը:

Առաջին, յերբ մեր փոքրությունը վռաք կոխեց Պոլիս, ազգային լրագիրները մի յերկու տող գրեցին մեր մասին, մանավանդ արեւելյան միանդամայն և նահապետական հյուրասիրութենից* շարժված, քան թե պարտականութենից գեպի մեր արժանավորությունը, վորը բնավ պահանջողության հանդգնություն չունի:

Այդ հրատարակությունքը, անշուշտ, ազգի մեծագույն մասին վերա բնավ ազդեցություն չգործելով, յերևում և թե նետի նման ծակել են չխոստովանված փիլիսոփայի անճանապիտությունը:

Մեր սրտի խորքից ցավում ենք, վոր մեր անունը, թերեւ տառնց մեր կամքի և գիտության, մի այդպիսի վիշտ և պատճառել պարոնին. մյուս կողմից չափավորվում և մեր սրտի ցավը, տեսանելով վոր պարոնը փարատել և, կամ գեթ աշխատել և փարատել, յուր սրտի ցավը խոշոր և գեղջուկ հայհոյությամբ:

* Մեք չենք կարող բառ գտանել, Պոլսի ազգայինների մեղ ցույց տված համակրության մասին, մեր առ ի սրտե անկեղծ շնորհակալությունը հայտնելու: Լռում ենք, վոր մեր սիրտը զգա և յուր լեզվով խոսի, այսպիսի դիպվածներում նորա խոսքը թեև ուրիշին անլսելի, բայց, ըստ ինքյան ավելի վսեմ և քան թե մարդկեղեն բարբառը: Մեզ յեղած հյուրասիրությամբ մեք ավելի յերջանիկ ենք քան թե այն արկածախնդիր կրոնավորը յերբ Բոսֆորի վերա գտնված մի տան դռնիկոնից, հավաքում եր շոգենապի մեջ, գնալու միջոցին, Արմենուհու հրաժարական ժպիտները և ողային համբույրները և սիրու քաղցր հիշատակներով ամրասցնողված ուղղվում եր գեպի Տավրիկ...

Ինչ վոր մեզ ե վերաբերվում, այդ հայհոյություններն ընդդեմ, ուրիշ բան չունենք ասելու, բացի այն խոսքերից, վոր հռչակավոր Ֆոքսը գրեց մի անգլիական լորդի, վոր գրել եր նորան հայհոյությամբ լցված մի նամակ:

«Sir, ձեր նամակը, այս ինչ թվականից, ստացա: Այդ նամակը առաջևս ե այժմ, քառորդ ժամից հետո կըլինի քամակումս, վորի մասին շնորհ ունիմ տեղեկություն տալ ձեզ. անձնանվեր

2. Ֆոքս»:

Յերկրորդ ե ավելի բթամիտ շարժառիթը, պաշտպանել չարագործ Պողոսը ե պահպանել նորա խայտառակված ճակատի վերա յեկեղեցական անունը: Վորչափ ես գրվածքի սկզբում գործ դնե պ. Չամուռճյանը յուր նվիրական վերացյալ ե քանճարացյալ բառերը, անշուշտ, կամելով վարագուրել գրելու շարժառիթը, այնուամենայնիվ, այսոր արևի պես հայտնի յե, վոր գրվածքի հոգին, բոլորովին քննականից դուրս, պատկերացնում ե մի կատաղի թշնամություն, յերկրորդ, վոր գրվածքի հետևությունն ե Պողոսը պաշտպանել:

Ինչ վոր մեր ամբաստանված նամակի մեջ ասել ենք, նույնը կըկնում ենք այսոր ե վճռաբար հայտնում ենք, վոր մի քայլափոխ ես հետ կոխելու կամք չունինք, վոչ միայն պ. Չամուռճյանի շաղփաղփելուց ե յուր խորին փիլիսոփայության շոշափելի չքավորությունը հայտնելուց, այլև յեթե նորանից հրավիրված կրօնական ժողովը դիմե դեպի նգովքը, այդ խավար դարերի խավար ֆնացորդը, ջաղջախ յեղեղը, վոր շատ անգամ գավազան են կարծում վողորմելի մարդիկ:

Սկզբունքների համար մեզ տրված սոցիալիստ,

կարմիր հասարակապետական, Ժ. Ժ. Ռուսսոյի դրու-
թյունքը ընդունող և այլն և այլն և այլն ածական-
ների վերա միորինակ ժպտում ենք և շտապում ենք
հայտնել, վոր չենք ընդունում վոչինչ հեղինակություն
(autorité) և մեր ամբաստանված համակի մեջ և վոչ
անգամ մի բառ կա Ժ. Ժ. Ռուսսոյից: Բայց յեթե յեր-
կու անգամ յերկուքը չորս ելինչպես Ժ. Ժ. Ռուսսոյի
համար նույնպես և իմ համար, այդպիսի դիպվածում
Ժ. Ժ. Ռուսսոյի դրության հետևող չեղանք, այլ ճշ-
մարտության. իսկ ճշմարտությունը մի մարդու սեպ-
հականություն չե, թեև սլ. Չամբուռճյանը այդ մասին
ևս հայտնե յուր յերեխայամիտ, անդատաստան պա-
հանջողությունքը:

Հարգել և պատվել հանճարը և բանականությունը
ուսած լինելով վաղուց, անունից յերկյուղ չունինք,
վոչ Ռուսսոյի և վոչ Վոլթեռի, այն, պարտական իսկ
ենք մեծարել և հարգել հանճարը և բանականությունը,
այն աստվածային քուրաները, վորոնցից առաջին ան-
գամ դուրս թռան ազատության կայծերը:

Այն, գիտենք հարգել վոչ միայն Ռուենը, Պրուդոնը,
Ֆուրիեն և Ֆոհթը, այլև Եիլլերը, Գեոթեն, Ֆիհտեն,
Բանթը և Հեգելը, ճնշված մարդկության այն անմահ
բարեկամքը և անտարակույս, պ. Չամբուռճյանի աչ-
քում հերետիկոսները և հերձվածողները: Բայց յերջան-
կություն և փառք կըհամարինք մեզ, միասին մեալ
այդ բոլորի հետ և միասին անհավատ և հերետիկոս
կոչվիլ, քան թե բաց աչքով մեր մարդկությունը, մեր
մարդկային ազատությունը և իրավունքը ուրանալով,
պ. Չամբուռճյանի հետ բռնվիլ բարոյական հարինքից
և ճոճալ մի տղայամտութենից գեպի մյուս սոփեստու-

թյունը, մի սխոլաստիկականութենից դեպի մյուս արե-
ղայամտությունը:

Յերջանիկ կը համարենք մեզ, հռչակելով մարդկային
ազատությունը, իրավունքների հավասարությունը, վո-
րոնք ստրկացած են կամ բռնակալների, կամ դարավոր
աւանդությունների (tradition) վորեն խաժամուժ ամ-
բոխի (և այս կերպով մարդադիր որենքը շեղված բնա-
կանից, վոչ Մովսիսի տախտակներից, այլ այն շավ-
ղից, վոր բացում էր մարդկային բանականությունը)
բամբասովիլ և հայհոյվիլ, քան թե կրոնական ժողովի
որհնությունը վայելել պ. Չամուռճյանի շնորհակալու-
թյան հետ, Պողոս չարագործը յեկեղեցական ճանա-
չելով, հարստահարության կողմնակից լինելու թեու-
թյամբ:

Քնով լիցի մեզ. վոչ յերբեք: Պարտավորվածը քահա-
նա ճանաչելով պիտի արհամարհենք քահանայություն-
ը, կամք չունինք, մատնելով չարագործը քաղաքա-
կան կառավարության ձեռքը, միմիայն պաշտպանում
ենք հասարակաց իրավունքը:

Յեթե պ. Չամուռճյանը յերկար տարիներով, հա-
րակցություն ունենալով յեղուիտների հետ և շատ
անգամ գործիք լինելով նոցա ձեռքում, ամենայն քա-
ղաքական իրավադատության մեջ տեսանում է ինկվի-
զիցիո, հանցանքը մերը չէ, այլ յուր տգիտությանը,
վոր չէ կարողացել մինչև այժմ ուսանել յավրոպացի-
ների փոքր ի շատե ազատ որենսդրությունքը:

Անպիտական պառլամենտները խավար դոմինիկյան-
ների ժողովները չեն, անպիտական որենսդրությամբ
մարդու անձնավորությունը պաշտպանված է ամե-
նայն կերպ, առավել քան թե Յեվրոպայի մեջ, բայց

կան հանցանքներ, վոր մահով ե պատժում այդ ազատ կառավարությունը:

Իսկ մեք Պողոսի համար մահապարտության խոսք արած չեյինք, ե վատությունը միայն հարկադրել եր պ. Չամուռճյանին քաշքաշելով մեր ասածը, ինկվիզիցիոն հանդես հանել:

Թող ընթերցող հասարակությունը վերստին կարգա Պողոսի չարագործությունքը Մեղուի մեջ ե թող կարգա վոչ վորպես սոսկ լուր, վոր վերաբերություն չուներ ընթերցողներին, այլ վորպես մարդ ե մարդկային զգացողությամբ:

Աղջկա կուսությունը խախտել, հետո ամուսնացնել նորան յուր մանուկ փոքրավորի հետ, հետո, ստիպվելով առևանդյալ կնոջ բողոքելուց, ամուսնությունը լուծել ե վերստին պսակ դնել մի այլ մարդու հետ:

Մի ուրիշի ամուսնություն հինգ հարյուր զուռուշի համար լուծել ե վերստին այլ մարդու հետ ամուսնացնել:

Հղի կինը կապել ե այնքան ծեծել, վոր հղացած զավակը վիժե ե այլն ե այլն ե այլն:

Մեք սարսափում ենք այս տողերը գրելով, վորովհետեւ արյամբ չափ հարգում ենք մարդկային ազատությունը ե իրավունքը, իսկ պ. Չամուռճյանը, այս հանցանքների մոտից թեությամբ քերվելով, ինկվիզիցիոնական ե համարում Պողոսը դատաստանի մատնելը ե մտածում ե թե այդ անտեղի ու գեղջուկ բացագանչությամբ պիտի կարողանա բռնաբարել ազատությունը. խեղճ մարդ:

Մեք, մեր ամբաստանված նամակով, այդ չարագործությունների համար, մեր կարծիքը Պողոսի մասին հայտնեցինք այնպես, վոր ավելի ասելու չեյինք, յի-

Թե այն բռնաբարված աղջիկը լինելու մեր քույրը, յեթե այն ծեծված կինը լինելու մեր ամուսինը, բայց կարծում ենք, թե պ. Չամուռճյանը այնպես խոսելու չեր, ինչպես այժմ խոսեցավ, յեթե Պողոսի չարագործության յենթակա յեղած լինելը յուր քույրը կամ կինը:

Ինչի՞ համար ե այս խտրությունը, ինչ բանով ավելի իրավունք ունի պ. Չամուռճյանի պատվելի դուստրը կամ ամուսինը, քան թե մի վանցի լկված և բռնաբարված անմեղ աղջիկ, քան թե մի նահապակված կին, քան թե մի զավակ, վոր, դեռ հրապարակի լույսը չտեսած, սպանվում ե պ. Չամուռճյանի վարդապետի ձեռքով և մոր արգանդից տեղափոխվում ե դեպի գերեզման:

Յեւ այս տեսակ անասելի և անլսելի վոճիրների համար, չարագործը յեկեղեցական կամ քրիստոնյա չճանաչելը հանցանք ե կամ անորենություն, ինչպես կամի հավատացնել մեզ պարոնը յուր տիտայական փիլիսոփայությամբ:

Յեւ ո՞վ ե այն մարդը, վոր պիտի փակե մեր բերանը, այս անորենությունների ընդդեմ բողոքելուց, ո՞վ պիտի համարձակի բռնանալ մեր ազատ խղճմտանքի վերա և հարկադրել յեկեղեցական ճանաչել մի պիղծ եյակ, վոր կորուսանում ե յուր սոսկ մարդ կոչվելու իրավունքն անգամ. պ. Չամուռճյանը, յուր փտած ու վաճառված գրիչով, թի՞ կրոնական ժողովը յուր մտացածին իրավասությամբ:

Ինչ ունի մեզ ասելու կրոնական ժողովը, յեթե ասենք նորան, թե կրոնական ժողովի գործը և պաշտոնը ե քննել և դատել հոգևորների այն գործերը

միայն, վոր ուղղակի վերաբերություն ունին դավա-
նարանական խնդիրներին:

Վեր աշխարհի մեջ տեսված է, վոր յեկեղեցականը,
քաղաքական կամ քրեյական հանցանքների համար
դատվի կրոնական ատենի առաջ:

1465
7
Մեր բողոքում ենք, մինչև այժմ հայոց մեջ յեղած
այս անկարգության ընդդէմ: Մեր հոգը չէ, յեթէ այդ
կտորը սխալմամբ անցած ևս է Սահմանադրության
մեջ³. դորա հակառակ դարձուցանում ենք ազգի ուշա-
դրությունը այս բանի վերա և խնդրում ենք սրբա-
գրեւ, յեթէ հիւրավի առանց բացատրության ասված է,
թէ յեկեղեցականների դատը պատկանում է կրոնա-
կան ժողովի տեսչության: Յեկեղեցականը, քաղաքա-
կան և քրեյական գործերի պատճառով պիտի դատվի
քաղաքական և քրեյական ատյանների առաջ, միայն
կրոնական ժողովի կողմից մի պատգամավորի ներկա-
յությամբ, վոր հարկ դիպվածում պաշտպանե պարտա-
վորվածի իրավունքը, յեթէ քաղաքական կամ քրեյա-
կան ատյանները հալին դեպի անարդարություն:

Յեւ միթէ յեկեղեցականը, գողության, անառա-
կության և սպանության համար պիտի հանդիման
լինի կրոնական ատենի առաջ, միթէ այդ կրոնական
ատյանը գողությունը, անառակությունը և սպանու-
թյունը պիտի համարե կրոնական խնդիրներ, ուրեմն
և կրոնական ժողովի դատաստանին յենթակա. միթէ
այդ հանցանքները գործող յեկեղեցականը նույն պա-
տիժը կրելու չէ, ինչ վոր պիտի կրեր մի աշխար-

³ Այս տողերը գրելու ժամանակ մեր ձեռքում չունեինք
Սահմանադրությունը և մեր հիշողությունը զլացավ մեզ ոգնել,
ըստ վորում Պոլիս, ճանապարհի վերա, մի անգամ գեթ կարդա-
ցինք այդ փրկարար կանոնադրությունը:

հական: Այդպիսի դիպվածում, յեկեղեցականությունը չէ՞ դառնում արդյոք մի ապաստանարան, ուր կարելի յեր ամենայն անորենություն գործել անսպառիժ: Յեւ յեթե այդպես պատահի, ձախողակի, այնուհետեւ այդ յեկեղեցականությունը պիտի դատավոր նստի ուրիշի խղճատանքին, պիտի հանդգնի բերան բանալ, մօրդ խրատել, իրավասություն բանեցնել: Վրդորմելի՞ յե այն մարդը, վոր պիտի ընդունե այդպիսի յեկեղեցականությունը:

Մեր համար, որենքի և իրավունքի առաջն, վոչ յեկեղեցական կա, ծայրացյալ իրավունքներով և վոչ անհագագ ստրուկ, զրկված ամենայն իրավունքից և արտոնութենից. յերկու դիպվածում ևս տեսանում ենք լուկ մարդ, բոլոր մարդկային կատարելութեններով և թերութեններով: Ուստի, մինի միատիկական իրավունքը և պատիվը յերկրորդի ստրուկ համարվելու սուտ փաստի հետ միասին մեր կողմից պ. Չամուռ-ճյանին ընծայելով, շտապում ենք ասել, վոր որենքի և իրավունքի առաջն քննվում ե և դատվում ե նախ գործը և ապա գործողը: Գործը գնահատելով կարելի յե վարձատրել մի առաքինություն և դարձյալ, պատժել և պատուհասել մի չարագործություն: Բայց չարագործը յեկեղեցական ե, մեր փույթը չե. մեք կդատապարտենք նորան պատմության առաջն, իսկ պ. Չամուռ-ճյանը յեթե կամի խունկ և զմուռս ծխել այնպիսուն, ազատ ե:

Մի գործ կամ մի մարդ պաշտպանելու կամ դատապարտելու ժամանակ մեք հիմնվում ենք միմիայն այն անխախտելի հիմքերի վերա, վոր ազատ իրավունքը և առողջ բանականությունը թելադրում ե. հետեւաբար

վոչինչ կանխակալ կարծիք, վոչինչ սրբացուցած ավանդութուն չե կարող արգելք լինել մեզ:

Աշխարհի պատահական կոչումները և պատվանունները չեն կարող որենքի և իրավունքի առաջև միջնորմ լինել հանցանքի և հատուցումի մեջ, վորովհետև այս հատուցումը, վերստին կրկնում ենք, մի լոկ վրեժխնդրություն չե, այլ հասարակաց իրավունքի պաշտպանություն:

Հոգևորականությունը, որենքի և իրավադատության առաջև չունի այն միատիկական խորհուրդը, ինչ վոր ունեցած տեսանում ենք պ. Չամուռճյանի համար:

Հոգևորականք նախ և հառաջ քաղաքացի յեն և ապա հոգևորական, ուրեմն, վորպես կցորդ քաղաքական իրավունքների, պատասխանատու հասարակաց որենքի առաջև:

Մարդկության գլխից անցածը ուսուցել և մեզ, վոր ամենայն յուր մեջ միայն փակված և կենտրոնացած կացություն, սկսած Յեզիպտոսի քուրմերից մինչև Պիոս յոթերորդի ձեռքով վերականգնյալ պ. Չամուռճյանի հոգեհարազատքը, քնաս տվեցին մարդկության: Այդ կացությունքը, կտրված բաժանված հասարակաց մարմնից, վոգևորված դժոխային յեսականությամբ, բռնաբարեցին ուրիշները և հափշտակելով նոցա ազատությունը, զորացուցին յուրյանց չարաչար գործադրությունը ազատության:

Այնուհետև մարդիկ ընկան բարոյական գերության մեջ, այն ե, մտքի և բանականության գերության մեջ, ուր մարդը համարձակություն չունի ինքնուրույնաբար մտածելու, այլ դատապարտված ե հետևիլ յուր դահիճների թելադրության. նա ստիպված ե գնալ այն ճա-

նապարհը, վոր ոգտակար ե միմիայն այդ կացութեն-
ներին:

Այո՛, շատ դարեր գնացին մարդիկ այդ ճանապար-
հը, բայց իվերջո, յերբ յերես առ յերես հանդիպեցան
և զարկվեցան անանցանելի պատին, վոր խաչաձև կրտ-
րում եր նոցա ճանապարհը, կանդ առին և սկսան մտա-
ծել: Թե վորչափ փոխված ե այժմ այդ խավար ճանա-
պարհը, կամ թե վորչափ մարդիկ դեռևս առ թար-
թափ գնում են նորանով, շատ անգամ առաջնորդված
պ. Չամուռճյանի նման մի ազոտ լուսով լապտերի, այդ
խնդիրը այս տեղիս վերաբերությունն չունի:

Բայց այս ե բանը, թե պ. Չամուռճյանը, ինչ նը-
կատմամբ արդյոք յեկեղեցականների դասը աշխար-
հականներին անմերձենալի քարոզելով, բարձրացնում
ե մինչև քուրմերի և յեղուխոնների կացությունքը:

Վոչ բնավ պիտի ընդունինք այս դրությունը, քա-
նի վոր մեր յեկեղեցականք ժողովրդի ընտրությամբ
և հավանությամբ լինում են յեկեղեցական, քանի վոր
մեր յեկեղեցու կառավարությունը սահմանադրական ե,
քանի վոր մեր յեկեղեցականներին դեռևս շատ բան
պակաս ե յեզիպտական քուրմ կամ յեղուխո լինելու
համար:

Այս դրությունը մերժելով, վերատին կրկնում ենք,
թե յեկեղեցին ազգն ե, իսկ հոգևորականությունը՝
սպասավոր այդ յեկեղեցուն: Ազգը, ամենայն ուր իրա-
վունք ունի, այդ հոգևորններից մինը յուր լավության
համար պատվիլու և սիրելու, իսկ մյուսը, յուր վատ-
թարության համար, դատապարտելու և պատժելու:

Մեր փուլթը չե, յեթե, վոտքից մինչև գլուխ միա-
տիկականությամբ խմորված, պ. Չամուռճյանը նայում
ե հոգևորների վերա, վորպես անմերձենալի մարդերի

վերա. մեր փուլթը չե, յեթե մյուս կողմից կրո-
նական ժողովը յուր տեսչության սեպհական համարում
և հոգևորների դատաստանը, մեք կրկնում ենք, թե հո-
գևոր անձինք, վորպես մարդ և վորպես անդամ յեկե-
ղեցու, ազատ չեն հասարակաց ազգի անկողնուդտելի իրա-
վասութենից և հասարակաց ձայնը, հասարակաց բողո-
քը, մի հոգևորի անորեն գործերից, լիակատար զորու-
թյուն ունի մարդասպանը, գողը, պոռնիկը, շունը,
հարստահարողը, վեսը, ամբարտավանը, ազգատյացը
և այլն և այլն յեկեղեցու բեմի վերայից չքացնելու
համար:

Թող չվախենա ալ. Չամուռճյանը, այս դատապար-
տության հետ վոչ յերեք հարակից և այն թատրո-
նական գործողությունը, զգեստավորելով և մերկաց-
նելով յուր քահանայական զգեստներից պարտավոր-
վածը:

Այդ դատապարտության մեջ, վորպես նաև դատա-
վճիւր գործ դնելու մեջ, պաշտոնակատար և միմիայն
խղճմտանքը և իրավադատությունը:

Այս խոսքերը ասելուց հետո ամենայն իրավունք
տալիս ենք ալ. Չամուռճյանին, կամեցածի չափ, մաշ-
տոցի կամ ս. պրքի խոսքերը քաշքաշելու:

Մյուս կողմից, կրոնական ժողովը, յեթե ստուգիվ,
և վոչ վորպես խրտվիլակ*, կա մի այդպիսի ժողով,
ապա ուրեմն նա կազմված չե հոգևորների անարժա-
նությունքը քողարկելով ժողովրդի գայաթակղությունը

* Այս խոսքի վերա վարձնում ենք ալ. Չամուռճյանի մա-
նավոր ուշադրությունը և շտապում ենք ասել, վոր չկամեյինք
խաբտավիլակ ասել, վորպես առաջին անգամ չկամեյինք խրտվի-
լակ ասել, թեև պարոնը այն տաղաբական սխալը մատին փա-
թեթ էր շինել

զորացնելու համար, նա կազմված չէ անիրավությունը պաշտպանելով, հարստահարված աղբին թշվառության մրուրը մինչև տակը խմեցնելու համար, այլ այգի ապականող աղվիսները բռնելու և հոտը գիշատող դայլերը ջնջելու համար:

Ազգը չէ հոգևորների համար, ուրեմն և վոչ կրոնական ժողովի համար, այդ գաղափարը թող հանն միանգամ յուրյանց մտքից, այլ հոգևորը և կրոնական ժողովը յեղած են և կան ազգի համար, և նոցա հարուցանողը, պահողը և գարմանողը ազգն և դարձյալ:

Անցան այն ժամանակները, յերբ մարդիկ վոգեվորվում եյին վերացական և միատիկական բաներով, անողոքելի իրական աշխարհը, յերկաթի գավազանը ձեռքում, պահանջում և յուր արդարացի հարկը: Մարդկությունը կապված և յերկրագունդի հետ. փորձերը ուսուցին նորան, յուր յերջանկության և թշվառության պատճառները գտանել յերկրագունդի վերա:

Անցան և անդառնալի անցան այն խավար որերը, յերբ մարդիկ յերջանիկ եյին համբուրելով մի սևագլխի քղանց կամ շատ անգամ զոշաքաղությամբ և պոռնկությամբ ապականված մի ձեռք:

Վոհ, ինչ սարսափելի վիճ կա այն անցած որերի և այժմուս մեջ: Այս բուլեյիս այդ մարդիկը քաջ գիտելով, վոր արժանավորությամբ չեն կարող շահիլ ազգի համակրությունը, փորձ են փորձում բռնանալու նոցա վերա, կոպիտ ուժի ոգնությամբ, կամ յուրյանց խավար ատմոսֆերի մեջ նդովքի փայլակներ փայլատակեցնելով:

Յերանի՛ այն մարդուն, վոր յուր անձը և գրիչը կընվիրեն դոցա անընական իշխանությունը ազգի վերա պահելու համար, յերանի՛, վոր կաշխատի ճնշյալ

ժողովրդի իրավունքը իսպառ վոտքի տակ տռնելու համար:

Վհայ մեզ, վոր վոչ յերբեք պիտի արժանանանք այս յերանության:

Փառք, ի խոնարհ, Յուսկյուտար, պ. Չամուռնյանին...

Պ. Չամուռնյանի և մեր գրվածներէց պարզ յերևում է, վոր մեր յերկուքի ճանապարհը այլ է բոլորովին, և սոքա այնպիսի ճանապարհներ են, վոր վոչ բնավ հանդիպում են միմյանց:

Մեր նվիրական պարտականությունն է, վորչափ մեր ուշօրը կը տանի, սպասավորել մարդկության, քանի վոր միասին ապրում ենք յերկրագունդի վերախոստովանում ենք մեր տկարությունը, վոր չենք կարող բաժանվիլ յերկրագունդի մակերևութից:

Պ. Չամուռնյանը, գտանվելով յերկրագունդի վերա, ապրում է շատ հեռի նորա մակերևութից. յերկիրը փոքր է նորա մեծությունը տանելու համար: Ծեղկապիրը, Համլիտի բերանով, բանտ և անվանում յերկիրը և քնում է դարձյալ յերկրի վերա, իսկ պ. Չամուռնյանը թռչում է նաև Որիոնից բարձր...

Գիտենք, դարձյալ պիտի պար գա Հերովդիադան, դարձյալ պիտի աշխատություն հանձն առնու պ. Չամուռնյանը յուր պառավական հերետիկոս և անհավատ խոսքերը մեր համար գրելու. այդ նորա միակ ազդու զենքն է, հասարակաց խոստովանությամբ սեպհականված:

Այդ զենքը, մինչև մեզ հասանելը փշրվող է, ուստի և կարող միմիայն մեր հեղնական ժպիտը շարժելու. մյուս կողմից շատ ավելորդ չե հայտնել, թե կուրության և բռնակալության մեջ, այո, հավատ չունինք, հավատալով, վոր աստված ազատ է և առաջին լույս.

ուստի և ամենայն հավատ դեպի նա ազատ խղճմտանքով և գիտակից ազատությամբ:

Կարկատած արեղայական խոսքեր, հավատացնում ենք, վոր ժանգոտ վարայի արժեք չունին մեր աչքում:

Ահավասիկ մեք կանգնած ենք այժմ, բաց հրապարակի վերա և, թշնամիների գենքերից անխոցելի մնալու ակնկալությամբ, պատենշ չենք կանգնեցնում մեր առաջն զանազան սուտ սկզբունքներ, սոփեստական գաղափարներ, վորոնց չենք հավատում, վոր չենք ընդունում և վոր մերժում ենք միահամուռ: Մեք խոսում ենք պարզ, այնպես, ինչպես առանց կարմրելու կարող եյինք մեր բանականության հաշիվ ու համար տալ մեր ասածների համար: Բայց և այնպես վոչ յերբեք արգելադրիք ենք պ. Չամուռճյանին, որը յոթը ճանապարհ կատարել Բիլլուարտի աստվածաբանութենից դեպի Թեոսոփոսի փիլիսոփայությունը, և այս վերջինից դեպի առաջինը:

Մեք ազատակամ նվիրեցինք մեզ հասարակ ժողովրդի իրավունքը պաշտպանելու: Մեր անձը և գրիչը չնվիրեցինք հարուստներին, նոքա յուրյանց արծաթի թումբերի տակ միշտ անխոցելի յեն, նաև բռնակալների իշխանության մեջ:

Բայց այն խեղճ հայը, այն հարստահարված, վողորմելի, աղքատ, մերկ և քաղցած հայը, վոչ միայն ճնշված ոտարներից և բարբարոսներից, այլև յուր հարուստներից, յուր հոգևորներից և, կիսագրագիտ, ուսումնական կամ փիլիսոփա ասվածներից, ահա այն հայը ամենայն արգարացի իրավունքով զրավում և մեր ուշադրությունը և նորան դարձյալ, առանց և

«Լայրկենական յերկմտության, նվիրեցինք մեր բոլոր
կարողությունը:

Պաշտպանել այն հայր առաթուր կոխված իրա-
վունքը և մեր կյանքի բուն խորհուրդը և նպատակը:
Յեվ այս նպատակին հասանելու համար չե պիտո ըն-
կրկինք վոչ բանտի և վոչ քաղաքի առաջև, վոչ մի-
այն բանիվ և գրչով, այլ և զենքով և արյունով, յեթե
մի ուր արժանի լինինք զենք առնուլ մեր ձեռքը և
մինչև այժմ քարոզած ազատությունը նվիրել և սրբել
մեր արյունով:

Ահավասիկ մեր դավանությունը, վորի մեջ տեսա-
նում ենք ազգի փրկությունը:

Գրքերով մեր անբաղդացած ազգի թշվառություն-
ների տարեգիրքը, ինչ ենք տեսանում:

Վճռտեղ մի դայթակղություն, վորի պատճառը չեւր
յեկեղեցական, վճռտեղ հարստահարություն, վորի հե-
րոսը չեւր յեկեղեցական, վճռտեղ խռովություն, վորի
խմորը չեւր յեկեղեցական:

Այո, ժամանակը լցված և, ուստի և հրապարակի
առաջև ասում ենք, տերութենական լրտես—յեկեղեցա-
կան, ազգը մատնող և դավաճանող—յեկեղեցական,
փառքի և պատվանշանի համար, թողունք նյութական
կողոպուտը... Կաթողիկոս թունավորող—յեկեղեցական,
յեկեղեցի կողոպտող—յեկեղեցական, չարաչար արբե-
ցության համար պատուհասվելուց փախչելով, յուր յե-
կեղեցուն դրժող և զեպի պապականություն զիմող—
յեկեղեցական, կաթողիկոս չընտրվելու համար հավատն
ուրացող—յեկեղեցական, հրապարակյալ հակաճառու-
թյան մասին դատաստանից խիթալով վեղարը գետնին
զարկող, կրոնավորական կարգը ուրացող և մինչև յուր
անասնական կյանքի վերջը բողի հետ կենակից—յեկե-

ղեցական, դպրոցների գումարը անհետացնող— յեկեղեցական, ի վերջո ամեն բան յեկեղեցական, վասն զի ձանձրալի յե մի ըստ միոջե թվել:

Իրավունք չունե՞ր արդո՞ք Հյուսիսափայլը հայոց յեկեղեցու վոտքից մինչև գլուխ րեփորմը պահանջելու:

Այո, մի տեսակ մարդիկ, կարծելով, թե Հյուսիսափայլի խնդրած վերանորոգությունը վերաբերվում ե դավանաբանության, թե առին ու թռան, վնհ, վնհ, Հյուսիսափայլը բողոքականություն ե խնդրում գոչելով:

Հյուսիսափայլը կրոնական որագիր չե և դավանաբանության հետ բնավ վերաբերություն չունի: Նորան հերիք ե, և յուր պարտքը լի կշռով կատարած պիտի համարի, յեթե կարողանա յերկրայինը միայն քարոզել, ասողերից վեր չկա Հյուսիսափայլ: Ուր թողունք, վոր Հյուսիսափայլը ասած եր, թե հարկավոր ե, վոր այս բեֆորմը կատարվի ինքնուրույնաբար, հեռի մնալով պապական և բողոքական յեկեղեցիներից:

Կրոնական հավատալիքը, վերացական բաներ լինելով, այլ և խղճատանքի սահմանի մեջ ամփոփված, պիտի վերանորոգվին կամ հնանան յուրաքանչյուր անձին սրտի և հոգու մեջ լրացյալ ազատությամբ: Վոչ վոք իրավունք չունի բռնաբարել ուրիշի խղճատանքը և սրտի ազատ խոստովանությունը և Հյուսիսափայլը, համարձակվում ենք այսոր ասել, ազատամտության կողմից վերջին որագիրը չլինելով, վոչ յերբեք ներած ե ինքյան և վոչ բնավ պիտի ներե ուղղել յուր հայացքը մի այնպիսի կետի վերա, ուր մի ուրիշի ազատությունը բռնաբարել կամ գեթ սահմանափորել կենթադրվեր:

Հյուսիսափայլի խնդրած բեֆորմը վերաբերվում եր յեկեղեցական կառավարչության, բեֆորմ, վորով պի-

տի սանձահարսիւնն վոչ միայն Պողոսը և Նիկողոսը, վորոնց մասին Հյուսիսափայլը բողոքած և ժամանակ առ ժամանակ, այլև շատերը... այլ և Յերուսաղեմի միաբանութիւնը*:

Պ. Չամուռճյանի կարկատած աստվածաբանութեամբ յեկեղեցականներէ գործերը պահւում են կրօնական ժողովին, այսինքն, նույն իսկ յեկեղեցականներին, և ազգը իրավունք չունի այդ բաների մեջ խառնվելու, վորովհետեւ յեկեղեցին կազմողը և ազգը, վորովհետեւ յեկեղեցին ազգինն և հրաշալի լոգիկա:

Վնչ յերեք, վնչ բնավ:

Մինչ իսպառ բողոքելով, մինչև այժմ յեղած հոգևորական չարաչար կառավարութենից և Հյուսիսափայլի խնդրած բեֆորմը հետ չառնելով, կրկնում ենք այսօր նույն պահանջողութիւնը:

Այո, բեֆորմ խնդրում ենք այն սկզբունքների մեջ, վորոնցից կախված են հոգևոր մարդերի վորևէ պաշտօն ստանալը:

Բեֆորմ պահանջում ենք յեկեղեցու տնտեսական կառավարութեան մեջ, վորպէսզի այսուհետեւ գեթ յեկեղեցական գանձերը չհափշտակվին, չգողացվին և յե-

* Լսում ենք, թե Յերուսաղեմի միաբանութիւնը մի տեսակ և հրատարակել Մեղուի (Պոսի) և Մյուսի տարի ընդդէմ Գուցե այսուհետեւ դժվար լինի այդ որագրերի արդո հրատարակողներին, յուրյանց որագրի մեջ, պաշտպանել յուրյանց սրտի վկայութիւնը, խիթալով կրօնական ժողովի հարձակմունքից: Այդպիսի վատաբաղդ դիպվածում Հյուսիսափայլի եջերը բաց են նոցա համար, ուր մնաց, վոր Լոնդոնում ևս դրված և արդեն հայկական ազատ տպագրութեան համար մի մամուր Լսում ենք, թե Փարիզ լրագիրը մանրամասն տեղեկութիւն պիտի տա այդ տպարանի մասին, վոր մի նոր առնամատչյա յե ազգի հառաջագիմութեան, թերևս անգլիացոց ձեռքով:

Ֆեդեցական վոսկի և արծաթի սպասքը հրեա վոսկերիչները քուերաների մեջ չհալվին...

Բեֆորմ պահանջում ենք հոգևոր իշխանների և առհասարակ յեկեղեցականների դեպի ազգը ունեցած հարաբերության մեջ: Պարտական են նոքա ուղղել յուրյանց ընթացքը, մինչև այժմ, վարձկան պորտաբույծ և վոչ հովիվ հոտաբույծ, մինչև այժմ նոցա համար ըողոքել և մարգարեն. «Ո՛հ հովիւք, որք զանձինս արածէք և ոչ ղխաշինս»:

Բեֆորմ պահանջում ենք յեկեղեցականների կրթության և դաստիարակության մեջ: Քահանա ունինք, վոր կարգալ չգիտե. քահանա ունինք, վոր հայերեն չէ կարող խոսել:

Բեֆորմ պահանջում ենք յեկեղեցականների ձեռնադրության պայմանների մեջ, մինչև այժմ՝ «Առ մեղանպէտ առ ամենայն կացութիւն մարդ, պիտանացու դատի առ հոգևորականութիւն»^{*} մինչև այժմ սիմոնականությունը վերջին տեղը չունի...

Բեֆորմ պահանջում ենք առհասարակ յեկեղեցական կառավարության մեջ, վոր խառն ի խուռն և անկարգությամբ հառաջանալով, մեծ մասով պատճառ և յեղել ազգի դարավոր թշվառության:

Այս վերջին պարբերության ընդդեմ, մասնավորապես, պիտի յեռ գան դարձյալ ախտերը, պիտի դարձյալ կրկնեն նույն բանը, ինչ վոր վաղուց արդեն լրտում ենք զանազան հոգևորներից, թե նոցա արդյունքն է, վոր հայոց ազգը ապրում է մինչև այժմ աշխարհի յերեսին:

^{*} Ի նամակէ մերմէ առ վեհափառ կաթողիկոսն ամենայն հայոց, որ ի 11-էն փեար. 1860 ամի, ի Ս. Պետերբուրգ քաղաքէ:

Յեթե կան մի տեսակ մարդիկ, վոր ընդունում են այս սնոտի պարծանքը յեկեղեցականների, վոչ միայն չկատարած, այլ և յերազում անգամ չտեսած, գործի մասին, մեր փուլթը չե. մեք մեր կողմից հոգու ամենայն զորությամբ մերժում ենք յեկեղեցականների այդ մտացածին արդյունքը և խնդրում ենք գործ ցուցանել մեզ:

Ինչո՞վ պահեցին ազգը, դպրոցներով, մատենադրությամբ, քարոզությամբ, ընկերություններով, ուր են ապա այդ բաները, ուրեմն ինչո՞վ... և վերստին, ինչո՞վ:

Այս բոլորի հակառակը ապացուցանելու համար փաստերը մեր ձեռքում կանգնած ենք և այսուհետև հայի պարտականությունն և անխնա հանդիպել հոգևորներին, վորովհետև հետախաղացության և ռեակցիոյի անպարծանք դրոշները նոցա գլխի վերա յեն փողփողում մասնավորապես:

Մեր դրոշը հայտնի յե արդեն....

Յեթե հայոց ազգը յուր կրոնը պահելով ֆառ աշխարհի յերեսին, այդ մասին շնորհակալություն մահմետականության. սա բացասաբար պահպանեց հայերի կրոնը: Ազգը վորչափ ևս թաղված լիներ խավար տգիտության մեջ, այնուամենայնիվ, յեթե մի մասը գիտակցությամբ, մյուս և ավելի մեծ մասը, ֆանատիկոսությամբ հեռի ֆնալով մահմետականութենից, պահեց յուր կրոնը, հետևաբար և ազգությունը:

Թող հայոց ազգը, իր թագավորության կործանման ուրից, ստրկանար վորևե քրիստոնյա կառավարության, այն ժամանակ կտեսանեյինք... բայց ինչպիսի պիտի տեսանեյինք. վասն զի մեք ևս ծնելու չեյինք վորպես հայ:

Անի քաղաքի կործանվելուց հետո հայերը կհաս-

տան գաղթեցին անագին բազմությամբ, յեթե նոցանից մի մասը փրկվեցավ և այսոր հայության անունը կրում ե յուր ճակատի վերա, շնորհակալություն Ղրիմի թաթարներին:

Իսկ մյուս և ավելի մեծ մասը, վոր ֆաղ Լեհաստանում, ուր ե, յուրյան յեպիսկոպոսներով և քահանաներով: Լեհաստանի մեջ մեր ճանապարհորդության միջոցին (1859) շատ անգամ պատահեցավ մեզ տեսանել հոյակապ, բայց այժմ ամայի, հայկական յեկեղեցիք, իսկ հայ և վճ մի հատ, ի՞նչ յեղան, ուր գնացին:

Հոգևորականությունը յուր տղայական խնդիրներով, յեզդիտների ձեռքում՝ գործիք դառնալով, ճղակտոր հանեց ազգը, անդարձ կորուց նորան, հետևաբար և ամենայն արդարությամբ ինքը ևս կորավ ու չքացավ Լեհաստանից:

Յեթե հոգևորք ընդունակ եյին ազգը պահելու, ինչո՞ւ չպահեցին այս գաղթականությունը Յեվրոպայի մեջ, ուր ավելի հնար կար լուսավորության: Ո՞վ հանեց այն ազգակործան կռիվները, Մեղճև, Մյուսլատի՞ն, Նալբանդյանցը, Մովսես, Մելքիսեթ և Յեղիազար կաթողիկոսների կամ կիսասիրտ կամ թե ասել յերկդիմի գործերը և ընթացքը, մյուս հոգևորների վասակությունը, վորոնց մեջ Մեհրուժանյան պսակով փայլում ե Նիկոլ, չիք յեպիսկոպոսը, սոքա ամենը միասին, վոմանք կամքով և գիտությամբ, իսկ վոմանք ակամա և տգիտությամբ գործակից յեղան չուառ գաղթականությունը կորուստի անդունդը գլորելու:

Ո՞վ հայոց ազգը յուր շահաստացության և պատվամոլության համար յերկրից յերկիր գաղթեցնելով մի կեսին պատճառ յեղավ մահի, ողի և կյանքի հանգամանքներին անսովորութենից, իսկ մյուս կեսին աղքատ

սուլթան և սուրկուլթան սանդուխթի ամենաբարձր
աստիճանին վերա վոտք կոխելու....

Այս բոլորը պատմական ֆակտեր լինելուց հետո,
դեռևս հոգևորականութունը պիտի պարծի թե անդ
պահեց:

Մեր այս խոսքերը, հոգևորների ընդդեմ, չե վերա-
բերվում մեր տոնելի թարգմանիչներին կամ նոցա
հետևող փոքրագույն մասին:

Ինքյանք, այդ սուրբ թարգմանիչքը, աքսորվե-
ցան և հալածվեցան մինչև ի մահ ընդհանուր հոգևո-
րականության ձեռքով:

Խնկելի Խորենացին, այն հրեշտակ ծերունին չարա-
չար հալածվեցավ, վորին ի վերջո Բագրևանդի յե-
պիսկոպոսությունը վորպես մահադեղ տալով, անհա-
գիստ հալածանքով վախճանեցուցին և վոր, յուր վախ-
ճանի ժամանակ, ահավոր նզովք գրեց հայոց կաթո-
ղիկոսի վերա:

Հայոց յեկեղեցականությունը և մահով չհաշտվեցավ
այն պատկառելի ծերունու հետ. նորա վոսկերքը փո-
ւեց հանեց գերեզմանից ու գետը թափեց:

Ղազար Փարպեցուն վոտքը բորիկ քշեցին վանքից,
վոր, Մամիկոնյանց Տիրոջ Վահանի հանձնարարու-
թյամբ բարեկարգել եր, յուր սեպհական ունեցած չու-
նեցածը ծախելով: Վանքից հալածելու ժամակալ, նո-
րա բոլոր ինչքը հափշտակեցին, նաև հունարեն գիր-
քերը, թեև մարդ չկար վանքում հունարեն կարդացող:

Խոսքովիկը դեռևս Հայաստան չմտած, յերբ լսե-
ցին, թե գալիս ե, փրփրեցան նախանձով և վառեցին
բորբոքեցին յուրյանց հալածանքը, մինչև վոր հայ-
քենիքի անձուկով այրված տոչորված յերիտասարդը,
վոր աշխարհից աշխարհ գնացել եր բան ուսանելու,

ազգը լուսավորելու համար, լսելով այս մահաձայն աղեղ-
ների դռնչյունքը, աղոթեց առ տեր և վճարեց յուր
կյանքը, վորի և վոսկերքը ոտարք և վոչ մեք արժանի
յեղանք ընդունելու:

Մորենացու տգիտահալած մատյանները փաթաղիկես
անունով հռչակեցին, իսկ Ղազար Փարպեցին՝ աղան-
դավոր:

Փարպեցին, այս բոլորը մանրամասն պատմելուց հե-
տո՝ գեղեցիկ նկարագրում ե հայոց յեկեղեցականու-
թյունը, նաև հինգերորդ դարում, յերբ բան և լուսա-
վորության մասին:

«Առ դառնաշունչ նախանձու իւրեանց, որ բունեալ
է 'ի նոսա... պատատեալ և քողարկեալ երեսօք նստին,
որպէս առ հոտեալ դիական, պապանձեալ իբրև զհամբ
դև»:

Այս տխուր պատմություններից հետո, մեր գեմքը
դարձնում ենք դեպի կրօնական ժողովը և իբրև ան-
դամ ազգի և յեկեղեցու, առաջարկում ենք նախ, հաս-
կանալ և ընդունիլ, վոր հոգևորականությունը մի տե-
սակ արհեստ չե նյութական կյանքի պիտույքը հայ-
թայթելու համար և թե կամի նա խորհուրդ ունենալ,
ապա ուրեմն պարտական ե սպասավորել ազգի հառա-
ջադիմության:

Յերկրորդ, նույնը հասկացնել յուր իրավասության

* Թուղթ Ղազարայ Փարպեցույ, առ Վահան Տէրն Մամի-
կոնէից, տպեալի Մոսկուա, 1853. աշխատութեամբ և քննութեամբ
պ. Էմինի: Ցավում ենք, վոր մեր հետ չունինք այդ գիրքը, վոր-
պեսդի մի յերկու եջ կարող լինեյինք արտագրել այստեղ պ.
Զամուռճյանի և յեկեղեցականների հոգևոր միութարության
համար:

տակ յեղած յեկեղեցականներին, վորպեսզի յուրյանց ընթացքը հարմարեցնեն այս գաղափարին:

Յերրորդ, սաստիկ պատվեր տալ բոլոր յեկեղեցականներին, առանց աստիճանի և պաշտոնի խտրության, չհամարձակվիլ ձեռք վերցնել կամ գավազան բարձրացնել հայոց ազգի գավակները գանակոծելու և զիշատելու համար. (տես Մեղու թ. 127) այդ հոգևորականությունն է, այլ անարգ դահմություն*:

Այս առաջարկությունը առնելուց հետո, կըսպասենք կրոնական ժողովի շրջաբերական հրամանին,

* Մեր այդ ժպիրն ընթացքը հոգևորների նկատեցինք նաև Եջմիածնի մեջ (1860. հոկտեմբեր): Մի առաւիտտ, սենեկիս առաջը բարձրացած սաստիկ աղմուկից և աղաղակից ստիպված դուրս յեկա պատճառը իմանալու համար: Յավելով տեսա, վոր յերկու ծախսարար արեղայք ծեծել են տալիս մի քանի հայ մշակներ, այն պատճառով, վոր այդ մարդիկը առանց կերակրի մնալու պայմանով չկամեցին սշխատել Խնդ և անպաշտպան հայերի մեջքին բավական փայտ իջուցանելուց հետո, յերեկ թե այս հայկական ինկվիզիտորների կիրքը չէր նստել, վորովհետև նոցանից մինը Կարապետ անուն, անպատկառասկս և միանգամայն կատաղած ինքը սկսեց արացի և բռնցի ջարդել, արդեն զիշատվածներէից, մի խեղճ պատանի: Քիթը բերանը արյունաթաթափ, մազուպուր փաթով դահճի ձեռքից վողորմելի պատանին և վազելով սյունհոյսի անդամ, սրբազան Յեղիազար յեպիսկոպոսի մոտ, բողոքեց յեղած անիրավութենից: Յեպիսկոպոսը, անձամբ անձին տեսանելով վողորմելու վերավոր կերպարանքը, յուր հետ առաջ այս արյունով մկրտվածը, (վորին, Կարապետը յեղել էր և մկրտիչ) և գնաց վեհափառ կաթողիկոսի առաջ և վկայելու այս անորենությանը: Ջախողակի, նորին վեհափառությունը հիվանդ լինելով, հետեւեալը չկարողանալով մարդ ընդունել, յեպիսկոպոսը հարկադրվեցաւ, վորպես սյունհոյսի անդամ, պաշտոնական թղթով պրոկուրորին բողոքել և խնդրել արժանի տնորենություն, վոր վանականը չհամարձակվին զիմեւ դեպի այսպիսի հնարներ թե ինչ հետեանք ունեցավ այդ բողոքը, դեռ ևս չունինք տեղեկություն:

հատկապես այս բովանդակութեամբ, վոր յեկեղեցա-
կանք չհամարձակվին վորեւիցե դիպվածում, մարմնա-
վոր պատիժ գործ դնել ազգի անդամների վերա:

Յեթե այս շրջաբերականը դուրս չգա, այն ժամա-
նակ (այժմին հայտնում ենք հրապարակով), վոր մեք
կըհանենք մի շրջաբերական, բայց բոլորովին հակա-
ռակ բովանդակութեամբ: Նորանից ծագելու հետեանքը,
հանցանքը և մեղքը այս ուրից, դնելով կրոնական ժո-
ղովի զանցառութեան վերա:

Այս խոսքերը ասում ենք ամենայն լրջութեամբ և
ծանրութեամբ: Կրոնական ժողովը լոկ սպառնալիք
չըհամարե կամ բողոքական վաղանցուկ կրքի ծնունդ,
վո՛չ, վո՛չ: Այժմ և մինչև մեր գերեզմանի ավեր վրեժ-
խնդիր և նախանձավոր ենք հասարակ ժողովրդի իրա-
վունքը պաշտպանելու և այս խորհրդով ամենայն բա-
նի ընդունակ:

Կրոնական ժողովը կըկարգա մեր շրջաբերականը,
յեթե զանցառութեան դժբաղդութեան հանդիպի. մեք,
յուր ժամանակին, առանձին ծրարի մեջ կուղարկենք
նորան մի ուրինակ:

Վո՛հ, ի՜նչ ցավալի պաշտոններ, ի՜նչ տխուր առար-
կաներ նյութ են այսօր մեր խոսքին:

Ա՞յս եր մեր գործը:

Արյուն և կաթում մեր սրտից, յերբ նայում ենք
ազգի ամայի և ամուլ կյանքի վերա. աղեխարշ սրբա-
մբտում ենք դարձյալ, տեսանելով, վոր այս անգործու-
թեան, ծայրացյալ թշվառութեան և կարելի չեղածի չափ
ստրկութեան մեջ, հայերը դատապարտված են ոտարի
գավազանի հետ, յենթարկվիլ նաև յուր յեկեղեցական-
ների հարստահարութեան:

Բայց մինչև վո՛ր աստիճան բարձրանում և այս

անախորժ գլացողությունը, մինչ հայ մարդիկ, դարձյալ, հանգես են գալիս յեկեղեցականների մտացածին իրավունքը ջատագովելու և ազգի ստրկության ժամանակը հարատեւել տալու համար. մինչև վեր աստիճան... մեք հրաժարվում ենք սահմանել:

Ազատությունը, այն վսեմական արքայականը, վերստին և վերստին սրբված արյունով, հրաբորբոք տառերով դրվում և պայծառ ճակատների վերա, իսկ հայը և այսօր չե կարող կածարեւապետ դուրս հանել յուր ճակատը սե վերարկուի տակից, ուր դարձրով ահա վորջացել են Պարկյանք, ազատության բողոքողները մկրատելու համար:

Մինչև այժմ վերացականությամբ ապրեցանք, վոր, ուրիշ խոսքերով, ասել և մեռանք, միթե պետք էր մի փոքր կյանքի վերա ևս մտածել...

Տարիները վազում են փայլալի շուտությամբ, որերը թռչում են, վորպես մի վայրկյան: Վախենում ենք և իրավունք ունինք վախենալու, թե մի գուցե, մինչև հայը կշտանա յուր մահանման քնից, լուսինը անդնդասույզ գնա հորիզոնից ներքե...

Շատ ազգեր պատահեցան անբաղդության, բայց այդ չեղավ նոցա համար հավիտենական մեռելություն:

Աքսորվեցան, կախվեցան, գլխատվեցան և այլովեցան, բայց նոցա հոգին կենդանի մնաց, յուրյանց ամառացած հայրենիքի փլատակների մեջ:

Հայրենիքի ողբ, սարերը և անտառները խոր գիշերի լուծյան մեջ, դարերով շնչեցին այդ նահատակների վերջին լուպեյում արած բողոքների արձագանքը:

Յեղճիկ ձեզ, Հայաստանի սարեր, Հայաստանի ձո-

րէր և Հայաստանի նվիրական անտառներ: Այրարատից մինչև Տորոս, ստիպված եք դուք հնչեցնել միայն, հեկեկանքը և հանդուհուքը Հայաստանի վորը դավախներ ի հարստահարողների և յեկեղեցականների գավազանի տակից:

Ուրիշ ազգերի նահատակների ուրվականքը հալածեցին հարստահարողների կյանքը, մինչև մի ժամանակ, իսկ յերբ մինչև բերանը լցված էր փորձության բաժակը, այնուհետև նոցա սգազգեստ ժառանգների վերարկունների տակից դուրս շողացին պողովատիկները:

Նոքա ապրեցան և քրտնեցան ընդհանուրի ոգտի համար. լայլ հասկացած լինելով, թե սո՛ւտ և մասնա՝ վորի քաջարդութ՞յունը, առանց ընդհանուրի յերջանկութ՞յան:

Նոքա չկաշառվեցան ոտարներից... Նոքա չնենգեցին յուրյանց ազգին, Նոքա չվաճառեցին յուրյանց գրիչը.... Նոքա արհամարհեցին ոտարի տված պատիվը և աշխատեցան դժպիսի պատվանշանների տեղ կրել յուրյանց ազգութ՞յան անունը, այլ և վերքերի սպիք, վորոնց արժանացել էին մարտիրոսարար, ազգի ազատութ՞յան անունով:

Ի՛նչ քնաց մեզ մեր անցած որերից, ի՛նչ վիճակի մեջ ենք ներկայումս, ի՛նչ ճանապարհ և մեր գնացածը և ո՛ւր և դորա յեկքը:

Սոքա յեն ահա խնդիրքը, վոր ամենայն բանական հայ պարտական և լուսավիայլ կացուցանել ազգի ընդհանրութ՞յան առաջ:

Լռութ՞յուն... Պատվելի Այվազովսքին մեր մինչև այժմ գրածների համար ևս պատրաստվում և հերետիկոս անունով մեզ վերստին մկրտելու:

Բայց վորովհետև մեք յերկյուղ չունինք անունից,

ուստի և ընդունում ենք նաև պ. Այվազովսքիի սպառնալիքը, Մասյաց Աղավնու մեջ քննության տակ ձգել Հյուսիսափայլը, սկզբից մինչև նորա վերջը* և հանդիմանել նորա հերետիկոսականությունը:

Հրավիրում ենք, վոր ասպարեղ իջանե**, բայց յեթե բանը կրոնի և սրտի վկայության վերա անհաստատության դա, կարծում ենք, թե ավելի ծանր լինի յուր պատասխանատվությունը. մանավանդ յեթե գրտնվին մարդիկ, վոր հանձն առնուն հրատարակել պ. Այ-

* Հյուսիսափայլը, գուցե պ. Այվազովսքիի յերեւակայության մեջ խափանված, շարունակվում և այսոր:

** Այս հրավերը առնում ենք պ. Այվազովսքիին, մինչ արդեն նախընթաց տարիներում քանի անգամ ամբաստանվեցանք նորանից Ռուսսիո ներքին գործոց մինիստրի առաջև, վորպես անկրոն, վորպես անբարոյական, վորպես ասպատամբ և խռովեցուցիչ ժողովրդայն: Պ. Այվազովսքին առաջարկում եր քաջափայլ մինիստրին, Հյուսիսափայլ վնասակար որպիսիք դադարեցնել և մեզ ձգել սասախիկ պատժի տակ, որենքի բովանդակ խստությամբ: Գուցե պ. Այվազովսքին հայրական հոգողությամբ պատրաստել եր մեզ տեղի բնակչության ներչինսի կամ հրամսոյարսի... Մեր ջերմությունը մի փոքր բարեխառնելու համար Սիբիրի սառնամանիքը... (բուն առողջապահական խորհրդով): Պ. Այվազովսքին չե կարող ուրանալ այս իրողությունքը. ըստ վորում յերկար քննությունք և գրազրությունք յեղան մինիստրերի և ցենզուրյան ժողովի մեջ, այլև առաջարկվեցան հարցմունքներ...

Զնայելով այս տիտուր անցածի վերա, Հնայելով, վոր պ. Այվազովսքին յուր Մասյաց Աղավնու մեջ ազատ և ամենայն բան գրելու, նաև զրպարտելու... նաև հայհոյելու, ըստ վորում նորա գրվածքը չեն քննվում ցենզուրյան ժողովի մեջ, մյուս կողմից մեր բոլոր գրվածքը քննվում են և մանավանդ խիստ, յեթե հարաբերություն ունին պ. Այվազովսքիին (ապացույցները մեր ձեռքում պակաս չեն), Հնայելով ասում ենք այս բոլորի վերա հրավիրում ենք, վոր պ. Այվազովսքին խոսքը բռնե ու հրապարակ իջանե:

վազողութիւնի ընթացքի և գործերի պատմութիւնը*
այն բոլեյից, ուր դադարում ե Վ. Հայր Սարգսի Մու-
րառյան վարժարանի պատմութիւնն յերկրորդ հատորը,

* Այդ հրատարակելու պատմութենից, առ այժմ, մի փոքր
ճաշակ տալու համար ընթերցող հասարակութիւնն, գնում ենք այս-
տեղ պ. Այվազողութիւնի վեց նամակների պատճենը, վորոնց բնա-
գիրը գտնվում ե Վենետիկ, Ղաղարու վանքը:

Անշուշտ, այս նամակները մի նոր լույս սլտի ծախւեն պ.
Այվազողութիւնի խիստ բարոյականութիւնն վերա, մանավանդ յեթե
հիշենք յուր ասածները, ի Յայտարարութեան անցից
Մուրատեան վարժարանին թե հ. Սարգիսը յուր վերա-
շարժեց վանքի բարկութիւնը, պ. Այվազողութիւնն պաշտպան կա-
լով, Հոովմի և վանքին ընդդեմ Պ. Այվազողութիւնի տպագրութիւնը
անըտողտանելի հռչակված հ. Սարգիսը, մինչդեռ պատերազմում
եր պ. Այվազողութիւնի ոգտի համար, սա գրում եր Աբրահին հե-
տեյալ նամակները, վորոնց մեջ բացի բրիտանականից, բարո-
յականից և մարդասիրականից ուրիշ սկզբունք չգտանք:

ԱՌ ԱՅՐԱՅՆ ՄԵԻԹԱՐԵԱՆ ՄԻԱՐԱՆՈՒԹԵԱՆ Ի ՎԵՆԵՏԻԿ
Փարիզ, 18 նոյեմբերի 1848.

Աստուածապատիւ Հոգեւոր Տէր.

...Վ. Ստեփանոս արդ հասեալ իսկ իցէ այդը, զի ըստ գրելոյ
իւրոյ առ Հ. Յովհաննէս յ 8 սորին ամսոյ մեկնելոց էր նա ի Լի-
վոռնոյէ, Ի նմանէ տեղեկացեալ իցէ տէրդ և բազում ինչ իրաց
Վարժարանիս և խելամուռ լեալ, թէ զբնալի վայրապար զանգիտեաց
ժողովս մեր երկիցս անգամ յընդունելոյ զհրատեշտ թար-
մատար տեսչին, (Հ. Սարգսին Թեոդորեան) և զնպէս յանօգու-
տրս, մանաւանդ թէ ի վնասս իրաց Վարժարանիս, յանձն
արար ի նա ընդ տեսչութեանն և զանուն մատակարարութեան
զբանոց: Եւ արդ եթէ զեղեալսն չիցէ խոհեմութիւն փոփոխել,
առանց կարեւոր ինչ պատճառաց, սակայն թուի ինձ թէ զարժան
պատասխանի առ զբեալսն ի նմանէ (զորս ընթերցաւ ինձ) պարտ է
կշռել աներկիւղ և անպատրուակ բանիւք և անժխտելի փաստիւք....

Ն. Մ. Հ. ԳԱՐՐԻԷԼ ԱՅՎԱԶՈՎՍԻ

վոր դուցի մինչև այս տարու վերջը հրատարակվի:
Վսն, ինչ պատմութիւն...

Այլևի դուրսին պիտի լինե՞ր պ. Այվազովսքիին Հյու-

Փարիզ, 17 դեկտեմբեր 1848.

... Մի ինչ միայն Գեր. Տէր, որ փոքր մի տաղնապէ դմիտս
իմ, այն է, զի առ հարկի այժմու հանգամանաց Վարժարանիս, ինչ
անկ է ուղղակի պատասխանատու լինել առաջի միաբանութեանս
ոչ միայն զպատիւարակութենէ և զհրահանգաց մանկտոյն, այլ
գրեալ թե և զընթացից Վարժարանիս առ հասարակ. ուր եթէ կայր
որ տեսուչ արդեամբ և ոչ անուամբ լուկով որպէս զար-
դիս (Հ. Սարգիսն) իմ պատասխանատուութիւն ընդ նորա ձեռն լինելը
և զհանրական տեսչութենէ Վարժարանիս նա տայր պատասխանի...
Սմին իրի և զամենայն հոգս պիտոյից մանկտոյն, զկերակրոց
ասեմ և զզգեստուց և զգրոց և որ այլն էս, իմ յանձին կալեալ է,
թէպէտ և զըրանոց մատակարարութիւն լի բովանդակի ձեռս Վ. Հ.
Յովհաննու կաբ: Զայսոսիկ հարկ համարեցայ զեկուցանել Վեհիգ,
զի ի փորձոյ ուսեալ կարծեմ, թէ որ անուանեալ տեսուչն
է Վարժարանիս պատճառանս խնդրէ անմեղադիր
առնելոյ զիւրն անդործութիւն, և զանկարո-
ղութիւն զմեօք արդեօք և զՁեօք մանաւանդ արկանելով զա-
մենայն զվստոս սակաւ զարգացման վարժարանիս, (ըստ իւրոցն
խելաց):

Ն. Ծ. Հ. ԳԱՅՐԻԷԼ ԱՅՎԱԶՈՎՍԳԻ

Փարիզ, 19 յունուար 1849.

Վ. Հ. Սարգիս մեծաւ անհամբերութեամբ թուի սպասել այտի
թղթոյ, յորմէ իմանամք, թէ աւուրբք յառաջ գրեալ է առ Ձեզ.
անշուշտ նամակ ըստ ոճոյ առաջնոց նամակացն իցէ և այդ որպէս
գուշակեմ, իմ տենջ այն է, զի մի բնաւ խռովեսջիք այլ խոհական
խորհրդով և ազդու պատճառարանութեամբ կշռիցէք նմա զպա-
տասխանին, ըստ իմաստութեան Ձերում:

Ն. Ծ. Հ. ԳԱՅՐԻԷԼ ԱՅՎԱԶՈՎՍԳԻ

Յ. Գ. Արդ իսկ կոչեցայ ի Վ. Հ. Յովհաննէ ի սենեակ Վ. Հ.
Սարգսի և տարեալ և ցուցեալ էր սորա նմա զմանրամասն հաշիւ
ամենայն ելից և մտից Վարժարանիս, հանդերձ առանձին բո-

սիսափայլի մի ուրիշ բանի վերա հարձակվիլ, քան թե դատապարտել նորան վորպէս կրօնադրուծ:

Յեզ և՛ և այս դատապարտողը, վոր արդեն յերկու

վանդակութեամբն և կշռով և ընդունելութեան մուրհակօք: Վ. Հ. Յովհաննէս ընթերցաւ և բացատրեաց մի առ մի զկարևորագոյնս ի հատուածոցն, և ապա ասէր—Ահա և հաշուեմատեանս ողջոյն, տեսէք, քննեցէք և ըստ այնմ գրեցէք առ Դեր, Աբբ. և յղեցէք զբովանդակութիւնդ: Վ. Հ. Սարգիս հարեանցի և եթ ակն արկեալ ի մատեանն ասէ, զայդ առ քեզ կալլիր և զհամառօտութիւնն տուր ինձ զի յղեցիք ի Վանա Յաւել Վ. Հ. Յովհաննէս. բայց կամիմ գիտել, թէ ո՛ր կալցի զհաշիւս այսր նորոյ տարւոյս. զի ես ոչ ևս կարեմ վարել զպաշտօն, զոր հասարակութիւնն առեալ է յինէն. իմ պաշտօն այսուհետեւ խոստովանահայրութիւն և եթ է: Ասէ Վ. Հ. Սարգիսն, ո՛չ, ո՛չ. կալ դու զհաշիւն դարձեալ, որպէս յառաջ մինչև տեսից թէ զինչ պատասխանի եկեսցէ ի վանաց առ Թուղթսն իմ: Եւ Վ. Հ. Յովհաննէս ել ընդ իս ի սենեկէն նեղասրտեալ ընդ մեզ մե իս դէս ացս առնն իսկ հաշուեմատեանն զոր տեսի, ամենայն մանր մանր տեղեկութեամբ հանդերձ գրեալ է, որպիսի ոչ զվանացն տեսեալ է իմ և ոչ Ռաֆայէլեան Վարժարանին, զի, օրինակ իմն և անուանք իւրաքանչիւր մատենից դնելոց, մի առ մի դրօշմեալ են ի նմա, որպէս և այլ պաշարք և նիւթք լիպրէիւքն և չափովք և թւովք ըստ մուրհակացն ընդունելութեան նշանակեալ մի ըստ միովէ: Տեսցուք եթէ Վ. Հ. Սարգիս արասցէ՞ն ոյն պէս (եթէ ի ձեռս նորա մնասցէ հաշուեմատեանն) որպէս յօխորտայ ի լինել խօսից...

Ն. Ծ. Հ. ԳԱՐԲԻԷԼ ԱՅՎԱԶՈՎՍԳԻ

Փարիզ, 29 յունուարի 1849.

Զնորհեալն ի Վեհեզ ի 17 ամսոյս՝ ընկալաք յերեկն հանդերձ օրինակաւ թղթոյն (Հ. Սարգսին), որո իմաստք ոչինչ անձանօթ էին մեզ...գտեալ զայն անձնական և անարժան կրիւք անիմանալի խառնախօսութեամբ և յանդուգն ասացուածովք: Զոմանս յառաջարկութեանց նորա, որ իրաւացի թուին և մեզ գիտեմք, զի և միաբանութիւնս ճգնի տակաւ արգիւնացուցանել ըստ կարի և ըստ ներելոյ ժամանակիս, և զոմանս

անգամ փոխել ե յուր կրօնը՝, վնր տալագրությամբ հրատարակել ե «Կաթողիկ ծնած եմ ե կաթողիկ պիտի մեռանիմ», վոր Տատյան Պողոս բեյին համար տետ-

յորոց մի է ե յանձն առնել զաեսչութիւն վարժարանիս ի ձեռս գաղղիացւոյ ուրուք, ոչ միայն համարեմք, ի նախատինս ուխտիս, որպէս ասէ նա, այլ ե ի վնաս մեծ վարժարանիս ե ազգային կրթութեան, զորոյ զօրինակն աւնիմք ե ի վերայ զպրոցին Հաղարեանց՝ սմին իբի ե անգործադրելի ամենեկն—Իսկ թէ զինչ պատասխանի արժան իցէ զբել առ նա, մեր կարծիք այս են.... խա յտ առա կել միանգամայն զգնացս նորայիւրս վարժարանիս, ոչ միայն յերկուց ամաց հետէ, այլ ե անդստին յամէն, յորում կարգեցաւ նառա, ալ զի Ռաֆայէլեան վարժարանին ե ապա այսմ ի Պատաւաւոնոն Բայց քանզի այլ է սա անխիղճ ե կատաղի լաւ ես թուի զբել Զեղ առ նա պատասխանի զգուշաւոր բանիւք.... (թէ) քարւոք թուեցաւ մեզ ե ժողովոյս զի որովհետեւ ինձ անմարթ է վասն հանգամանաց ժամանակիս գալայիք, վերապատուութիւնդ ի մեղմանալ օրոց փութացի անյապաղ գալ այսր ի վեներիկ.... եթէ յանձն առնուցունա գալ, բարե՞ք է, զի ե վարժարանս զերծանի միանգամ ի տարտամ տեսչութեանէ աստի որով սա զանուն ե եթ տեսչի ունելով զամենայն պատասխանատուութիւն յանձնէ ի բաց քերէ, որպէս միշտն ե միանգամայն թշնամութեան աչօք հայելով միշտ ե յանպարտաւ ընթացս վարժարանիս, ե անգագար հակառակութեամբն ընդ վանացն ջլատէ զձեռս վաստակաւորաց։ Իսկ եթէ յապաղելով զյուն (որպէս հաւանական թուի) չկամիցի ելանել աստի, զեթ չկարէ այլեւ յայտնապէս քըրթ մ'նջել ոչ առ մեզ ե ոչ առ Զեղ....

Ն. Ծ. Հ. ԴԱԲՐԻԷԼ ԱՅՎԱԶՈՎՍԳԻ

Փարիզ, 19 մարտի 1849.

...Զագղեցութիւն զրոյն Զերոյ առ նա չկարեմք հաւատեալ գուշակել, զայս տեսանեմք ե իմանամք՝ զի ուրախ է նա ե աւելի ես քան զսովորականն, ե պատրաստէ դարձեալ պատասխանի,

րակ գրելով ներկայացել և Փարիզի արքեպիսկոպոսին, հայոց յեկեղեցին հռովմեյական խոստովանելու համար, վոր հանգամանքներից և հույսերից բռնադատված վազել և դեպի հայոց յեկեղեցու, վոչ յերբեք փակված, գիրքը և վոր, ավելին տեսմ, լուսավորչական հայերի

որպէս թերևս գուշակէիքն ընդ մեզ. ոչինչ անգիտանալով դառնաւ դարաւ և զկռուստէր բարս նորա և զգաւտարկապորտ շատ խօսութիւն: Բարեք յոյժ և իմաստութեամբ գրեալ էր Զեր գթողթն ըստ ամենայն մասանցն. բայց զարմացաք յոյժ, թէ ընդէ՞ր ոչ իշխեաց և ոչ կամեցաւ. արդոյ ժողովն երկտող ինչ յիշատակ առնել ի թղթին զյանձնելոյ նորին զարձեալ զամենայն զդործ և զմատակարարութիւն վարժարանիս ի ձեռս Վ. Հ. Յովհաննու, և զհրաժարական բանիցն զորս ստէպ կրկնէ նա ի թուղթս իւր: Գիտեմք իսկ զի վրիպակ մեծ էր զոր գործեաց ժողովդ մեր, տալովն ի ձեռս Հայր Սարգսի զամենայն իշխանութիւն տեսչութեան և գործակալութեան, ընդդէմ խղճի իւրոյ և ճանաչման իրացն, գիտելով չափ. զողորմելի անկարողութիւն և զխռովարար բարս անգործ առնն բայց քանզի նա հրաժարեաց կամակար ի յանձնառութիւն դործոյն, ժողովդ յիմ լուիցէ.... Յայսմ ամենայնի միութարութիւն մեծ է ինձ, զի այս կռիւք և խռովութիւնք (որ թուի թէ ոչ դադարեսցին իսկ մինչև իսպառ այսպիսի հնարիւք) ոչինչ բնաւ ամենակին խափան լինին ներքին բարեկարգութեան և յառաջադիմութեան վարժարանիս գլխովին....

Ն. Ծ. Հ. ԳԱՐՐԻԷԼ ԱՅՎԱԶՈՎՍԻ

...Վ. Հ. Սարգիս թուի թէ չև ևս աւարտեալ է գերկոսին թուղթս իւր բազմիջեանս, զորս անձանձրոյթ համբերութեամբ գրէ, որպէս կարծեմ, յայդուէ մինչև ցընդերեկս. զի յետ վերջանութեան լրագրոց, զուարճութիւն մեծ թուի նմա և գործ կարեւոր վիճաբանել ընդ մեծի և ընդ փոքր զհնոտի խընդրոց և զանցելոց սուտ կամ սնոտի վարկածից. բայց ընդ մեզ (գէթ առ երեսս) բարեք վարի....

Ն. Ծ. Հ. ԳԱՐՐԻԷԼ ԱՅՎԱԶՈՎՍԻ

առաջնորդ կարգվելուց հետո հրատարակել և, հայոց
յեկեղեցու հակառակ վարդապետարան քրիստոնե-
յական հավատ*:

Այս վարդապետարանի վերա յեր գրել պ. Եմինը
յուր ուսուցիչներն քննութիւնը, վոր պ. Այվազովսքին
Մասյաց Աղավնու մեջ հիշատակում և, թե մի ուսու-
ցիչն ձեռագիր տետրակ, յուր ընդդէմ գրված ման և
գալիս ժողովրդի մեջ:

Այս վարդապետարանն եր, վոր Ռուսսիո ներքին
գործոց քաջափայլ մինիստրի ձեռքով դատապարտվե-
ցավ: Պ. Այվազովսքին չե կարող հակառակը պնդել,

* Այս վարդապետարանը, ինչպէս վկայում և պ. Այ-
վազովսքին, Պոլսի նախկին պատրիարք սրբազան Հակոբոս ար-
քեպիսկոպոսի և կրօնական ժողովի հրամանով և տպված: Յեթե
ստույգ և այս, ապա ուրեմն կրօնական ժողովը անընդունակ և
նաև դավանաբանական խնդիրները վճռելու, վոր մի փոքր հառաջ
նորան ելինք վերագրում: Բայց մի բան տարակուսեցնում և
մեզ: Պ. Այվազովսքին հրատարակեց յուր շրջաբերականի մեջ, թե
հայոց յեկեղեցու ընդդէմ տպված բոլոր կտորները տպագրության
սխալանք են. ասել և թե պ. Ճանիկ Արամյանը յուրյանից և շա-
րադրել այն բոլորը: Պատճառ, տպագրության սխալ կարող և լինել
տառի կամ շատ շատ մի բառի մեջ, իսկ զբաշարը, վորչափ ևս
անփորձ լինի յուր գործին, այնուամենայնիւ, չե կարող յու-
րանից շարադրել եջեր, շարել և տպել Այս յեթե մի մերկ զըր-
պարտութիւն և, թող պ. Ճանիկ Արամյանը հոգա և բողոքե, մեր
այս մասին վույթ չունինք, բայց այսչափ միայն պարտական
ենք ասել ճշմարտության համար, վոր յեթե զերբը դատապարտ-
վելուց հետո խոստովանեցաւ նորա սխալականութիւնը, ուր եր
նորա ուշը, յերբ տպված ստանում եր Փարիզից և տալիս եր զըր-
րոցի աշակերտների ձեռք. չկարգաց, չառանձնեմ Յեւ հայոց յեկե-
ղեցու հրապարակյալ անհարազատը Հյուսիս ափայլի գրիչ-
ները պիտի կրօնադրո՞ւ թարգմանի Հիւրավի, մինչև ի կատակ բարձ-
րանում և սորա ծայրը:

ըստ վորում յուր սեպհական ձեռնագրով, պ. մինխատրի հրամանին համաձայն, առաջարկություն դրեց թեմական ատենին, վոր սա շրջաքերական հրամաններ տաքածե բոլոր վաճառված վարդապետարանքը հետ առնելու և յուրյան հասուցանելու համար, ըստ վորում այսպես եր քաջափայլ մինխատրի հրամանը:

Այս վարդապետարանն եր, վորի վերա մեր գրած բաղմիջյան քննությունը ընդհանուր հայոց վեհափառ կաթողիկոսը ընդունելով, շնորհեց մեզ յուր որհնության կոնգակը, վորի մեջ «խարդախամիտ գրված, մոլորական բան և հավետ գայթակղեցուցիչ պարզամտաց» անվանում ե պ. Այվազովսքիի վարդապետարանը*:

Այս վարդապետարանն եր դարձյալ, վոր, առանց նորա գատապարտությունը, քաջափայլ մինխատրի կողմից, հիշելու, պ. Այվազովսքին, աղափնեյական պարզամտությամբ, ուղարկեց վեհափառ կաթողիկոսին, վերըստին տպելու հրաման խնդրելով: Պատճառում եր յուր նամակի մեջ, թե բոլոր տպվածքը վաճառված լինելով կարոտություն կա վերստին տպելու: Հույս ու-

* Յերբ 1860 թվականի հոկտեմբերի մեջ, ազգային գործերով գտնվում էինք Նջմիածին, վեհափառ հայրապետը, վերստին շնորհելով մեզ յուր որհնությունը, հայտնեց, թե պ. Այվազովսքին, յուր «Վ ա ր ք Յ ի ս ու լ ս ի» ասված գրքի թարգմանության մեջ, հակառակ և խոսում հայոց յեկեղեցու վարդապետության, ուստի և նորին վեհափառությունը քննում և և նշանակում ե ասացյալ գրքի այն տեղերը:

9. Այվազովսքիի դեպի հայոց յեկեղեցին ունեցած հարաբերությունը, վեհափառ կաթողիկոսը, պաշտոնական թղթով հայտնած և Ռուսիո տերության Յեթե պ. Այվազովսքիի գրելիք քննության պատասխանելու հարկին հանդիպինք, գեթ տոթի կունենանք այդ թղթերը և այլ կոնգակներ հանդիս հանելու...

ներ նա, վոր վեհափառ կաթողիկոսը, թերևս առանց կարգալու, հրաման կըտա և ինքը հետո, կաթողիկոսական ստորագրությամբ, կարող կըլինի դատապարտվածը վորպես արգարացած վերստին հրատարակելու:

Բայց այլապես յեղավ բանի վախճանը: Վեհափառ կաթողիկոսը ընթերցավ, քննեց և, գտանելով սխալական և հայոց յեկեղեցու վարդապետության հակառակ, արգելեց: Այս իրողության մասին մեզ պատմել և նույն ինքը ամենայն հայոց վեհափառ կաթողիկոսը:

Ահավասիկ մեր լինելոց քննիչը, ահավասիկ պ. Այվազովսքին, ըստ մասին: Յեվ միթե այս անարատ մարդը, (վորի բարոյականության և մինչև այժմ ունեցած ընթացքի վերա վոչ վոք հպարտակություն չունի արատ շփել), իրավունք չունի, յուր անսխալական քննությամբ, յուր հակառակորդը դատապարտել, մանավանդ յեթե նոցա հայացքը ոգտակար չէին ինքյան: Թող հ. Սարգսի համար Արքային գրած նամակները վկայեն...

Թեև մարգարի չենք, բայց ընթերցող հասարակության, այժմն գուշակում ենք պ. Այվազովսքիի ասելիքը այս նամակների մասին: Այն ժամանակ նա չե՛ ճանաչում յեղած հ. Սարգսին և հետո, ճանաչելով, ի Յայտարարութեան անցից Մուրատեան Վարժարանին, հռչակել և նորա իրավունքը:

— Յեվ այսպես.

«Պ. Այվազովսքին Ոսմանյան պատմության մեջ հայոց ազգը հերձվածող և գանչում»:

— Այդտեղ նա մեղավոր չե. առանց նորա կամքին, վանքը հավելացուցել և այդ եջերը*:

* Պատմութիւն վերադարձի երից վարդապետաց:

«Պ. Այվազովսքին ինչի՞ համար ընդունեց»:

— Ո՛վ և այդ հարցնողը:

(Պ. Այվազովսքին պատասխանում է) «Մի հերետիկոս»:

— Քրիստոնեյական հավատո վարդապետարանի մեջ, այ. Այվազովսքին հաղաճախում է բուն հայոց յիկեղեցու վարդապետութեան:

«Տպագրութեան սխալանք են. գրաշարը շարադրել է այն բոլոր կտորները»:

— Վե՛յ, պարոն, հեղինակի ձեռագիրը, վոր կա տըպաքանի մեջ, վկայում է, թե գրաշարը և վոչ անգամ մի տառ փոխած է. ուստի տպագրութեան վերա հանցանք դնելը գրպարտություն է:

«Ո՛վ և այդ հետախույզը»:

(Պ. Այվազովսքին պատասխանում է) — Մի անհավատ:

«Վ. հ. Սարգիսը յուր պաշտոնից ձգելու համար, այ. Այվազովսքին գրում է Աբբային լրտեսական նամակներ»:

— Այդ նամակները գրելու ժամանակ նա չէր ճանաչում հ. Սարգսի արժանավորությունը^{**}:

«Անարժանությունը ինչպե՞ս եր ճանաչել»:

— Ո՛վ և այդ քննիչը:

(Պ. Այվազովսքին պատասխանում է) «Մի անբարոյական մարդ»:

— Պ. Այվազովսքին յուր դպրոցի կանոնների մեջ (§34) դնում է, «թե վոր մեկը պատիժ կընդունի, առաջ պիտի կատարե զայն և հետո, թե վոր ասելիք մը ունի, տեսչին հասկցնե»:

* Պ. Այվազովսքին շրջաբերականի մեջ:

** Պ. Այվազովսքի տալու պատասխանը:

«Պատիժը կրելուց հետո արդարանալու ոգուտը ի՛նչ է»:

— Այդ կանոնը կատարվելու համար գրված է, ուստի և վոչ կիրառական*:

«Ձկատարվելու կանոնը ի՛նչ պատճառով ե տպվում»:

— Ո՛վ և այդ իրավաբանը:

(Պ. Այվազովսքին պատասխանում և) «Մի ապստամբ մարդ»:

«Իրավունք թողնւց պ. Այվազովսքին այսուհետև յուր գործերին կամ գրածին հավատարու....

— Անտարակոնյա:

«Ի՞նչպես թե անտարակոնյա. հունվարի ասածից հրաժարվում ե փետրվարին, մի տարի հառաջ գրված քանից հրաժարվում ե ներկայումս»:

— Խեղճ մարդ, վոր դեռ չգիտես, թե ճշմարտությունը որացուցի պես, տարին մի անգամ փոխվում ե. հարկ գիպվածներում և ամիսը մի անգամ:

«Հասկացա, և ռըը քանի մի անգամ»:

— Այո՛, վո՛րքան շատ, անքան լավ. նոքա բարոյապես աճեցնում են մարդու հասկացողությունը....

(Անհրեույթ սատանան) «Կեցցե՛ հոգեվոր վարժուրյունը: Կեցցե՛ Լոյոլան»:

Առ այժմ միջոց չունինք ուրիշ բան ասելու. առ այժմ հերիքանում ենք յերկու տողով: Բայց մեր տեսածը և լսածը մեր հետ գերեզման չտանելու խոստումը առնում ենք հրապարակով: Ընթերցող հասարակությունը կարող ե հավատ ընծայել մեր խոստմունքին, մանավանդ յեթե հիշե, վոր վոչ յերբեք զանցառու յեղանք մինչև այժմ կարելի հրատարակությունների մասին:

* Պ. Այվազովսքի բարեկամների մի նամակից, ուր նամակագիրը գնում ե պ. Այվազովսքի բուն խոսքերը:

Թող պ. Չամբուռճյանը քարոզե, թե հոգևորներին
դուրս փրկություն չկա, թող պ. Ալվազովսքին յուր
սպառնացած քննությունը սկսանե (վոհ, ի՜նչ սարսափ
մեր համար), Հյուսիսափայլը էլ էլ իշտե նոցա արժա-
նի պատասխանը: (Sic!):

ՆԱԼԻՍՆԴԻՅԱՆԻ «ՅԵՐԿՈՒ ՏՈՂ»-Ը

«Յ Ե Ր Կ Ո Ւ Տ Ո Ղ» պամֆլետը, վոր կարելի չէ համարել Նալբանդյանի քաղաքական-հրապարակախոսական վալյուն գործերից՝ մեկը, առանձին բրոշյուրով լույս ե տեսել 1861 թվին, Փարիզում, արտասահմանում կատարած նրա յերկրորդ ճանապարհորդության ժամանակ:

1860 թ. նոյեմբերի 20-ին գնալով Պոլիս և մոտ մեկ ամիս (մինչև 1860 թ. դեկտեմբերի 21-ը) մնալով ալեքսեդ, Նալբանդյանը յեռանդուն մասնակցութիւն եր ունեցել պոլսահայ հասարակական կյանքին: Դա արևմտահայ հասարակական զարգացման «Փոթորիկ և գրոհ»- սահմանադրական յերկունքին հաջորդող ժամանակավոր «զապարի»- շրջանն եր: 1860 թ. ոգոստոսի 25-ին Ազգային ժողովում արդեն ընդունվել եր սահմանադրութիւնը: «Յերջանիկ պիտի համարի ան ալ զինքը, - գրում ե Հ. Սըվաճյանը Նալբանդյանի ալցի առթիւ, - վոր ասանկ ատեն մը, ուր ազգը սահմանադրական կառավարության մը ներքո կը գտնվի, ուր ընդհանուր շարժում մը կա դեպի հառաջադիմութիւն, ուր շշուկ ըրնալին չըլով եր ներքին խռովությանց ու յերկպառակությանց, ուր մեկ հատիկ կողմնակցութիւն մը մնացած ե, այն ե բոլոր ազգը, վորուն ձեռքը դրոշակն ե լուսավորության. ուր չե թի միայն լուսավորչական մասին մեջ չկա կողմերու բաժանմունք, այլ և վոճ լուսավորչականի, հոռովեյականի, բողոքականի կռիւ կա, ուր զանազան կրօնքե հայերը մոռանալով իրենց յերբեմն ըրած կրօնական անմիտ և ազգակործան վեճերը, ձեռք-ձեռքի կուտան, միանան ազգայնության ծառայելու համար»: Սըվաճյանն, անշուշտ, չգիտազանցում եր սահմանադրության նշանակութիւնը, սխալվում, վորովհետեւ այդ նույն ժամանակաշրջանում նախապատրաստվում եր սահմանադրական նոր ռեակցիան, վորի գլուխ ելին անցած պատրիարքն ու Յերուսաղեմի միաբանութիւնը: Վերջիններս կոնստիդակայի յենթարկելով բոլոր հետադիմական ու ռեակցիոն ուժերը, կարողացան ազդել բուրժուազիայի, լիբերալ-

ների վրա, վորոնք վախենում էին դեմոկրատիայի որեցոր հասունացող ակտիվությունից, և առաջ բերել 1863 թ. կլսատ-պր-ռառ սահմանադրությունը, վորը հիմնական վերափոխման երկն-թարկվել է միաս դեմոկրատիայի:

Յուսկյուտարի ձևաբանի առիթով 1840-ական թվականներից ամիրայության դեմ սկսված պայքարը և սահմանադրական պայքարն այն նշանակությունն ունեցան, վոր արեւմտահայ դեմոկրատիան բռնեց դասակարգային ինքնագլխակցության ուղին: Դրան խոշոր չափով նպաստում էին նաև Յելլոգայում տեղի ունեցած սոցիալական շարժումները՝ 1848 թվականի Ֆրանսիական հեղափոխությունը, իտալական ազգային շարժումը (1859 թ.) և այլն: Ի դեպ, տաճկահայ դեմոկրատիայի լավագույն ներկայացուցիչներից վոմանք նույնիսկ անմիջական մասնակցություն էին ունեցել այդ շարժումներին: Որինակ՝ Ստ. Վոսկանը Փարիզում անձամբ մասնակցել էր 1848 թ. փետրվարյան հեղափոխությանը և այդ պատճառով բանտարկվել 54 օր:

Այս ամենը նպաստավոր հող էր ստեղծում Պոլսում հասարակական-քաղաքական գործունեություն համար: Պատահական չէր, վոր առաջին անգամ Պոլսում ստեղծվեցին հասարակական մի շարք ընկերություններ ու թերթեր: Որինակ՝ «Համազգայաց» և «Բարեգործական» ընկերությունները, ապա՝ Ստ. Վոսկանի՝ Փարիզում հրատարակվող «Արեւելք»-ն ու «Արեւմուտք»-ը և այլն:

Այս ամենը չէր կարող վերաբերել նախադյանի ուշադրությունից: Արեւմտահայկյանքին մոտիկից ծանոթանալը նոր հեռանկարներ էր բաց անում նրա առաջ՝ ցարիզմի դեմ կազմակերպվող համաժողովրդական ընդհանուր ապստամբության տեսակետից: Ինչպես յերեւում է Ս. Թագվորյանի 1862 թվին գրած հայտնի նամակից, նախադյանը հենվելով «Մեղու»-ի շուրջը համախմբված դեմոկրատական ինտելիգենցիայի վրա, տեղում, լեզու սկզբունքներով, կազմակերպել է զանազան ընկերություններ, վորոնք հետագայում վեր են ածվել (կամ պիտի վերածվեյին) հեղափոխական կազմակերպություններ: Այնպես վոր 60-ական թվականներից սկսած «ամեն օր Պոլսում և մյուս հայաբնակ քաղաքներում» ծագող ընկերությունների մեջ, անպայման, իր մասն է ունեցել մեծ հեղափոխականը:

Թագվորյանն իր նամակի մեջ հաղորդելով, վոր «Յերբ Մասոններու» ընկերության պէս մի ընկերություն էն կազմակեր-

պիսի ամբիւացնում ե՛ «Հուլս ունիմ, վոր այս յեղբայրութենէն
ողուտ քաղենք, վասն զի ասոր ծայրը հեռուն է»:

Նամակի բովանդակութիւնից յերևում է, վոր Թագվորյանն
այլևս Բարեգործական ընկերութեան խաղաղ անդամներից մեկը
չէր, մի ընկերութիւն, վորի գլխավոր նպատակն էր՝ «Վորը և
անտեր աղոց յերկրագործութեան ձրի գպրոցներ բանալով, աղ-
բատութիւնը բարեկեցիկ կյանքի դարձնելու, մուրացկանութիւ-
նը բառնալու, աղխութիւնը հալածելու...»^{*}:

Կասկածից վեր է, վոր Նալբանդյանը «Բարեգործական ընկե-
րութեան» մի շարք անդամների (Թագվորյան, Սըվաճյան) վրա հեն-
վելով, Պոլսում հեղափոխական կազմակերպութիւն էր հիմնել,
վորը կապ ուներ Լոնդոնի պրոպագանդիստների և Ռուսաստանի
հեղափոխական շրջանների հետ:

Դրանով և ահա բացատրվում Պոլսում այննակարձ ժա-
մանակամիջոցում նրա ձեռք բերած հսկայական ժողովրդակա-
նութիւնը: Դրան առանձնապէս նպաստեց «Մեղու»-ի ու «Արե-
վելք»-ի շուրջը համախմբված առաջավոր խնտելիքեցիան:

Այդ խնտելիքեցիան զգում էր, վոր հանձին Նալբանդյանի՝
Ֆեոդալո-բուրժուական դասակարգերի, սուլթանիզմի և ցարիզմի
դեմ մղած հայ ժողովրդի ազատագրական, ընդհանուր պայքարի
զլուխ և կանգնել մի մարտաշունչ հեղափոխական:

Նալբանդյանի հասարակական-քաղաքական գործունեւութիւնն
ու լայն ժողովրդականութիւնը չէին կարող չգրգռել «խալա-
բայեցիներին», վորոնք արդեն նախապատրաստում էին հակառա-
մառադրական նոր ուսակցիան: Այդ հոսանքի պարագլուխներից
մեկն էր տխրահռչակ Չամուռճյանը, վորը 1860 թ. «Յերեմիակ»-ում
տպագրած իր մի շարք հոդվածներում հանդես էր յեկել դեբրի
գոյութեան պաշտպանութեամբ: Այդ հոդի վրա էլ տեղի ունեցավ
Նալբանդյանի ու Չամուռճյանի առաջին բաղիստմը: «Մեղու»-ում
տպագրված «Հրաշալիառ խաչատուակութիւն» հոդվածում Նալբան-
դյանը (Շահբեգ ստորագրութեամբ) խիստ սարկազմի յենթարկեց
Չամուռճյանի միջնադարյան սոփեստութիւնները: Վերջինս պա-
տախտանեց Նալբանդյանին «Նախառակութեան քննութիւն» հոդ-
վածով, ուր շարունակում էր փաստաբանել դեբրի գոյութիւ-
նը: Այդ ժամանակ էր ահա, վոր Վանի առաջնորդ Պողոս վար-

^{*} «Կոռնկ Հայոց աշխարհին», 1852, էջ 617 և հետ:

դապետն իր մի շարք քրեյական արարքներով գրդեւել եր գավառի ազգաբնակչությանն ու Պոլսի առաջագետ շերտերին:

Վանեցի Պողոսի խնդիրը, վերը յերկար վեճերի տեղիք տվեց, սահմանադրութեան համար մի փորձաքար եր: Այս վեճերի ընթացքում միանգամայն պարզվեց «սահմանադրութեան» խիստ չափալոր բնույթը և ռեակցիայի կողմը հակվող բուրժուազիայի անհետեղական ու յերերուն դիրքը:

«Մեղու»-ի խմբագրութեանն ուղղած իր նամակի մեջ Նալբանդյանը հարձակվելով Պողոսի վրա՝ պահանջելով նրան քաղաքացիական դատարանին հանձնել, միաժամանակ և քննադատում եր լիբերալների այդ դիրքը և աշխատում եր սահմանադրութեան լիբերալ սկզբունքներին առդիկալ լուծում տալ:

«Վոչ յերեք պիտի առաջանա ազգը,—գրում ե նա,—հետեւելով մի տեսակ մարդերի վարդապետութեան, վորոնք զգում եյին անցածի և հնի ամլութիունը, բայց սրտի և հոգու քաջութեան պակասութիւնից վախենում են միանգամայն կտրել բաժանել յուրյանց անձը տխուր անցածից և վորք կոխել վճռաբար նոր սահմանադրւի վրա, ուր մանուկ առուգութեամբ ծածանում և առաջընթացների դրոշակը»: «Որենքը պատժում ե հանցալիորը, ասիացին այստեղ տեսնում ե մի լոկ վրեժառութիւն, բայց այդ արդարացի հատուցումի մեջ տեսնում ենք հասարակաց իրավունքի պաշտպանութիւն: Վոչ վոր չե կարող հանցանք գործել առանց ուրիշի իրավունքը հափշտակելու և վոչ վոր չե կարող հանցանք պաշտպանել առանց զրկվածի իրավունքը խեղդելու»:

Նալբանդյանը հեղափոխական կրթոտութեամբ խոսում եր զրկվածների «բնական ու հավասար» իրավունքների մասին: Այդ արդեն բավական եր, վորպեսզի Չամուռճյանը նրան համարեր սոցիալիստ, Ժ. Ժ. Ռուսսոյի դրուժին ընդունող: «Բուն դրութիւնը,—գրում ե նա,—Ռուսսո հռչակալիւր անհավատ հեղինակին Պատճառք անհավասարութեան վիճակաց ի մարդիկ խորագրով շինած ճառն ե և՛ անցյալ դարուն վերջը և՛ ներկա դարուն կեսին (1848 թ.) Գաղղիան և յետքը բոլոր Յեվրոպա տակն ի վրա ընող սոսիալիստներուն կամ կարմիր հասարակապետականներուն դրութիւնն ե»:

Չամուռճյանը, այդպիսով, զբաղվում եր քսու մատնութեամբ և աշխատում եր Նալբանդյանի վրա հրավիրել ռուսական դեսպա-

նության ուշադրութիւնը: Մեծ մասամբ դրանով և բացատրվում
այն, վոր Պոլսում նրա հոգւածը «ամեն տեսակ մարդերի վրա
ցուրտ ապավորութիւն եր գործել»:

Ռուսական դեսպանութիւնը, յերբ հետագայում Չամուռճյա-
նին թողակալորեց 2500 փարայով, անշուշտ, հաշվի յեր առել նրա
վոչ միայն ապագա, այլև անցյալում կատարած այս «կարևոր»
ծառայութիւնները: Դրանով իսկ Չամուռճյանը մատուցում եր իր
հանցեւորը կապերը նաև Այվազովսկու և Ընկ. հետ, վորոնք նույն
ժամանակամիջոցում, ինչպես ազապուցում են Յենտրաբեխիվում
գտնված փառտերը, շարունակում էին գաղտնի դանոսներ ուղար-
կել ռուս. ներքին գործոց մինիստրին և Նալբանդյանի հասցեյին
վարկաբեկիչ նամակներ տարածել:

1858 թվից սկսած, Նալբանդյանը մի քանի անգամ ամբառ-
տանվել եր Այվազովսկու կողմից ռուսաց ներքին գործոց մի-
նիստրութեան առջև: Այդ ամենի հիման վրա, մինիստրութիւնը
գործ բաց արեց «Հյուսիսսփայլ»-ի դեմ, հարցաքննելով և կաս-
կածի տակ առնելով նաև Նալբանդյանին: Այնպես վոր 1859 թ.
«Հյուսիսսփայլ»-ի փակման վտանգը միանգամայն ունալ եր: Այդ
վտանգի հետ են կապված Նալբանդյանի վարած բանակցու-
թիւնները «Հյուսիսսփայլը» արտասահման տեղափոխելու մասին:
Ռուսաստանի դրաքննական պայմանները Նալբանդյանին գրկել
էին ցարիզմի դործակալներին արժանի պատասխան տալու
հնարավորութիւնից, և ահա, վերջապես, նրան առաջին անգամ
հաջողվում ե հայտնի «Յերկու տող» պամֆլետում լիաշունչ
կերպով դրսևորելու հեղափոխական դեմոկրատի խոր թշնամու-
թիւնը Չամուռճյաններին ու Այվազովսկիներին նկատմամբ, մեր-
կացնելու նրանց վորպես կեղտոտ լրտեսների ու վաճառված
զրհակների, իսկ իր մասին ազդարարելու, թե՛

«Մեք ազատակամ նվիրեցինք մեզ հասարակ ժողովրդի իրա-
վունքը պաշտպանելու: Մեր անձը և գրիչը չնվիրեցինք հարուստնե-
րին, նորա յուրյանց արծաթի թումբերի տակ միշտ անխոցելի
յեն, նաև բռնակալների իշխանութեան մեջ:

Իայց այն խեղճ հայը, այն հարստահարված, վողորմելի, աղ-
քատ, մերկ և քաղցած հայը, վոչ միայն ճնշված ոտարներէից և
բարբարոսներից, այլև յուր հարուստներից, յուր հոգևորներից և,
կիսազրազեւտ, ուսումնական կամ փիլիսոփա ասվածներից, ահա
այն հայը ամենայն արդարացի իրավունքով զրավում ե մեր ու-

շաղրութիւնը և նորան դարձյալ, առանց և վայրկենական յերկմտության, նվիրեցինք մեր բոլոր կարողութիւնը»:

Այսպիսով, Նալբանդյանը մերկացնելով պահպանողականութիւնը, միաժամանակ և սահմանադրւում էր իր ժամանակի լիբերալ բուրժուական բոլոր հոսանքներից, վորոնք այս կամ այն չափով ծառայում էին ցարիզմի գաղութային ագրեսիային:

Նալբանդյանը «Յերկու տող»-ի մեջ պատմականորեն ցույց է տալիս, թե տիրապետողները—Ֆրանսիայի, Անգլիայի և հատկապես «քրիստոնեական» ցարիզմի նկատմամբ հայ շահագործող դասակարգերի կողմից ցուցաբերված ստրկական վերաբերմունքը ի՞նչ աղետներ է յետևանք բերել հայ ժողովրդին և ի՞նչ աղետներ կարող է գեռ բերել:

Նկատի առնելով, վոր 1861 թ- ռեֆորմի շրջանում արդեն ցարիզմին պաշարած ազրարային ճգնաժամը դուռ էր բաց անում ազգային ազատագրական շարժումների առաջ, Նալբանդյանը գրում էր՝ «Տարիները վաղում են փայլակի շուտությամբ, որքըր թռչում են, վորպես մի վայրկյան Վախնում ենք և իրավունք ունինք վախենալու, թե մի գուցե, մինչև հայը կշտանա յուր մահանման քնից, լուսինը անդնդասույդ գնա հորիզոնից ներքև»: Այսպիսով, Նալբանդյանը Փարիզից արձագանքում էր Չերնիշևսկուն, վորն իր հերթին, նույն ժամանակամիջոցում հեղափոխական պայքարի խրախույս էր կարգում և դնում կացնի վճռահատության խնդիրը: «Յերկուազործութիւնից» պարզվում է, վոր դա, անշուշտ, պատահական դուզադիպութիւն չէր, այլ քաղաքական մի միասնական շարժման տակաւկայից բղխող պահանջ:

Մարքսն ու Ենգելսը նույնիսկ 1863 թվին չեյին բացասում դուզադիպական հեղափոխութեան հնարավորութիւնը Ռուսաստանում: Ենգելսը 63 թ- փետրվարի 17-ին Մարքսին գրում էր. «Յեթե նրանք (չհերը) կարողանան մինչև մարտի 15-ը դիմանալ Ռուսաստանում կրօնկփի շարժումը»: Մերկացնելով ցարական լրտեսներին, Նալբանդյանը «Յերկու տող»-ի մեջ շատ վորոշ ակնարկներով խոսում է լեհական ապստամբութեան մասին և գրեթե ապստամբութեան կոչ անում: Դրա մեջ է, ահա, «Յերկու տող»-ի պատմական մեծ արժեքը:

Նալբանդյանի գործունեութեան այդ շրջանի խոր ուսումնասիրութիւնը ցույց է տալիս, վոր 1860—1861 և ապա 62 թվերին

նա արդեն դարձել էր այն կենտրոնական դեմքը, վորի շուրջն
 էլին համախմբվում Արևմուտքում և Ռուսաստանում բարձրա-
 ցող հայ դեմոկրատական հեղափոխական ուժերը, ժամանակա-
 կիցներից Կ. Յեզյանը, Սմբատ Շահադիլի «Լևոնի վիշտը» պոե-
 մի մասին արած իր յեղբահանգման մեջ ասում է՝ «Հայերը իս-
 կապես բաժանված են յերկու կուսակցությունների: Պաշտոնա-
 թող տիտղոսավոր խորհրդական Բուդաղովը և մյուս ուշորա
 լիբերալները (իմա՝ դեմոկրատները. Ա. Մ.) չեն ցանկանում
 մոտենալ ռուսներին*, նրանք համախմբված են Նալբանդյանի
 շուրջը: Մյուս կուսակցությունը հայ ազգությունը համարում
 է նեխվող մի դիակ, վորը արդեն զուրկ լինելով վորեւե կեն-
 սունակությունից, միանգամայն ձուլվելու յե այն տարրերի հետ,
 վորոնց միջավայրում գտնվում են նրա վերապրող մասերը: Յեզ-
 յանի այդ դիտողության մեջ առանձնապես կարևորն այն է,
 վոր Նալբանդյանն այստեղ հանդես է գալիս իբրև կուսակցական
 առաջնորդ: Նոր հայտնաբերվող փաստերը վոչ միայն հաստատում
 են այդ պնդումը, այլև ցույց են տալիս, վոր Նալբանդյանը իբրև
 այդպիսին ամենուրեք վայելում էր հայ ժողովրդի ջերմ սերն ու
 համակրանքը և արժանանում նրա աջակցությանը: Նալբանդյանի
 կրակոտ խոսքերը յերբեք առանց արձագանքի չէին անց-
 նում, դրանք խանդավառում էին մասսաներին և տարածվում
 թյուրքահայաստանի ամենահեռավոր գավառները: Ազատության
 նրա վորոտընդոստ կանչը («Յերգ ազատության») և «Յերկու
 տող»-ի մարտական զաղափարները յերկար ժամանակ վոգե-
 վորել են հայ ժողովրդի առաջավոր շերտերին ու հեղափոխա-
 կանորեն տրամադրված մասսաներին: «Յերկու տող»-ի մեջ ար-
 ծարձված զաղափարները արձագանք են գտել Հալեպում, Կեսա-
 րիայում, Կալկաթայում, Փարիզում, Վանում, Թիֆլիսում և այ-
 լուր: Բավական է նշել, թե ինչպես 1863 թվին, յերբ Նալբան-
 դյանը իբրև քաղաքական մեղադրյալ նստած էր Պետրոպոլիսի
 ամրոցում, Կեսարիայից մի անանուշ թղթակից պաշտպանելով
 «Յերկու տող»-ի հիմնական դրույթները և այդ տեսակետից
 քննադատելով տեղական իշխաններին ու տիրապետող դասերին,
 նրանց մարտակոչ է նետում, ասելով. «մեր բնաբանը «Յերկու

* Իմա՝ ցարիզմը. Ա. Մ.

տող»—տետրակին բնաբանն է՝ «Թող վորոտա մեր գլխուն» և այլն»։*

Պատահական չէր, վոր 60—65 թվականներէց սկսած, թէ արտասահմանում ու թէ Ռուսաստանում, հայ հասարակութեան մեջ առանձնապէս ուժեղանում էր հակացարական ազդեցիկան։

«Հայոց ժողովրդեայն չորսեն յերեք մասը վերջին աղքատութեան մեջ են,—գրում է հայտնի գործիչ Մ. Աղաբեկյանը,—թէ հաւկաց ծանրութեան կողմանէ, թէ զավառապետաց և դատավորաց անիրավութեան... Յաւելով ասում ենք, վոր շատ ճշմարտութեաններ կան, վոր Ռուսաստանի մեջ վոչ իսկ խոտիլ կարելի չէ և վոչ գրել և Միբրիխայի սառնամանիքեն ստիպւած մարդոց մեծ մասը ճշմարտութեանը սրտումը գերեզման է իջնում»։

Նալբանդյանը խորապէս գիտակցում էր, վոր ինքը սկսւած հասարակական առաջավոր շարժման պարագլուխն է, վորով իսկ պայմանավորւում էր նրա ամբողջ վճռականութեանն ու ինքնավստահութեանը։ Այս տեսակետից հետաքրքիր փաստ է այն, վոր նա պաշտոնական մարմին չլինելով՝ այնուամենայնիվ սպառնում է կրոնական ժողովին՝ նրան հակառակ մի շրջաբերական հրատարակել... և խորին արհամարհանքով ու հեգնանքով է վերաբերւում ցարիզմի վարձկաններին կողմից իր համար նախապատրաստվող «Միբրիխայի սառնամանիքներին»։

* «Փարիզ», 1863 թ., հունվար։

ԱԶԳԱՅԻՆ ԹՇՎԱՌՈՒԹՅՈՒՆ

Շատ հին ժամանակներից սկսած, հայոց ազգային և ներքին գործերի կառավարությունը, ճաճկաստանի մեջ, միշտ հայոց ձեռքում եր թեև, բայց այդ կառավարության ղեկավարքը լուր մի քանի հոգի բըռնակալ մարդիկ լինելով, բնականաբար, կառավարությունը հանդիսացնում եր մի աշխարհի անկարգություն և խառնափնդորություն, վոր հազիվ կարելի յեյերազում յերևակայել: Ինչպես ասացինք, մի քանի այդ կարգի և տեսակի վատթար մարդիկ, կղերի հետ միացած, յուրյանց ձեռքը ձգելով ազգային քարոզ ու փշուր լատի դեկը, առանց որինավոր հոգաբարձության, առանց մաքուր խղճմանքի և միմիայն յուրյանց անձնական շահին, ախտերին և կրքերին ծառայելով, վոչ միայն հառաջ չեյին մղում այդ կիսակործան և ալետանջ լատը, վոչ միայն փուլթ չունեյին, գոնե, մի խաղաղ ծովածոցի կամ նավահանգստի մեջ նորան ապահովելու, այլև քակում եյին և խլում եյին այդ լատից այսոր այս փայտը, վաղը այն յերկաթը, յերրորդ որ մյուս չվանը և յուրյանց չար որինակներով և գործերով ուրիշներին ևս տեղիք տալիս և հրավիրում նույնը գործելու ազգի խալառ կործանության համար:

Կրոնական ճեղքվածքը, վոր կան այսոր մեր ազգի մեջ, յերբեք հառաջացած չեն բուն դավանության

բանական խնդիրներին, այլ պատրաստված և արդյունացած ազգային ներքին և կրոնական գործերի չարաչար կառավարութենից: Այս բանը նոր ապացուցության կարոտ չէ. ամենին հայտնի յե, ապացույց խնդրողն ևս այսոր կարող և մեր ասածի վկայությունքը տեսանել այն կենդանի և տակավին թարմ իրողությանց մեջ, վոր ամեն ոք գործվում են մեր աչքի առաջն:

Մեք սարսափում ենք, յերբ աչք ենք ձգում այն անշքացած, անապատացած աշխարհի վերա, ուր յերբեմն փողփողում եր Սրշակունյաց հաղթակիր դրոշակը, ուր այժմ մեր խեղճ, անտեր և անոգնական ժողովուրդը միլիոնավոր բազմությամբ թշվառության, հարստահարության և հուսահատության մինչև հնարավոր ծայրը հասած, փոխանակ արտասուքի, արյուն և քամում աչքերից, յերբ լաց ե լինում, և ուր, դարձյալ, հայակերպ և գիշերադեմ վամպիրները տակավին չեն կշտանում անմեղ զոհի—խեղճ ժողովրդի—արյունը ծծելուց:

Ծանր և համրաշարժ եր ազգային լուսավորության ընթացքը Տաճկաստանի մեջ և այդ ընթացքն ևս անհիմն և սայթաքելի. հայտնի յե թե այն թրշվառ հանգամանաց մեջ ուրիշ կերպ չեր ևս կարող լինել: Դարեր անցան, շատ ու շատ սերունդներ ահ ոհ քաշելով յեկան գնացին, շատ իրավունք վտանակուի յեղան, շատ գանձեր հափշտակվեցան, շատ տուներ քարուքանդ յեղան, մինչև վոր սրանից մի քանի տարի հառաջ «Սահմանադրություն» բառը մեր ազգային քարտասանեցին:

Սահմանադրությո՞ւն, կրկնեց հարստահարված և կիսաշունչ ժողովուրդը. Սահմանադրությո՞ւն, լավեցավ յեղիպտական բուրգերից մինչև Վարազա սարը. Սահ-

մանադրությո՞ւն, աղաղակեցին և հրճվեցան կենդանի յերիտասարդները:

Այն միջոցին մինչև այնտեղ եր հասած ազգային կառավարութեան գերածայրյալ անսլիտանությունը, վոր նո՛ւա իսկ, վոր միակ պատճառ էին այն չարաչար և դատապարտելի կառավարութեան, չհամարձակվեցան բերան բանալ ընդդէմ խոսելու. պատճառ, վորքից մինչև գլուխ ապականված էին աղտեղի գործերով, և հասարակաց ազգի բողոքը նոցա և նոցա նմանների ընդդէմ, վաղուց և վաղուց ծանուցած, մինչև յերկինք եր հասնում:

Սահմանը դրվեցավ:

«Կեցցե՛ Սահմանադրություն»:

Տակավին լսվում եր այս խոսքը հաղարավոր բազմութեան բերանից. տակավին Հյունքյար-սկեկեսիի դաշտավայրը յուր մեջ ունէր այն որհներգու բազմությունը, մյուս կողմում նո՛ւա, վոր կորուսել էին յուրյանց ժառանգական կողոպուտը, յուրյանց մշտնջենական վորսը, յուրյանց լուռ և անխոս զոհը, վորոք արյունով ներկել էին յուրյանց քիթ ու պոռնկը, սթափեցան տռաջին հարվածի պատճառած ապշութենից, զարթեցան և ոկսան այնուհետև դուրս սողալ յուրյանց խավարային վորջերից և վազել Պեշիկ-թա՛շ:

«Սահմանադրությո՞ւն. ի՞նչ ասել ե Սահմանադրություն. տերութեան մեջ տերությո՞ւն կանգնեցնել տերությունը վավերացուցած էն (թեև ինքյանք ստորագրած էին), մեք չենք ընդունում Սահմանադրություն, մեք չենք ճանաչում Սահմանադրություն, վոր լոկ յերկու նպատակով ե հառաջացած, նախ՝ ազգը սալթ անհավատ ընելու, յերկրորդ, տերութեան դէմ ապստամբեցնելու»:

Այս մի վատակյան մատնություն եր, մի մեհրու-

ժանյան սուր, վոր շատ անգամ մերկացած լինելով, նաև տասն և վեց դար անցանելուց հետո վերստին քարշեցին ազգի ընդդեմ: Հայտնի չե, թե տերությունը առիթ ստացավ ներս մտանելու մեր ազգային ներքին գործերի մեջ. նորա ցանկությունն ևս այդ եր, իսկ խռովարարների և ազգի դավաճանների համար ամեն հնար սուրբ եր և շուն կարելի չեր մատաղ առնել, միայն թե Սահմանադրությունը կործանվեր: Այնուհետև յերևեցավ մի սոսկալի ճեղք, մի սարսափելի խռովություն, վոր միմիայն Տաճկաստանի առհասարակ խառնափնդոր կառավարության մեջ կարող եր աննշմարելի կամ վոչ այնքան զգալի լինել, թեև այնտեղ ևս չմարսվեցավ և յեվրոպական որագիւրքը շատ անգամ եջեր լցուցին այդ մասին: Յերևեցան կուսակցությունք, Սահմանադրության պաշտպանք և թշնամիք, հառաջընթացք և հետընթացք, լուսավորչալ և խավարչալ:

Յեմ վորովհետև բնականաբար «Ուր գէշն իցէ, անդր ժողովեսցին արծուիք», ուստի միացան այդ բոլոր գիշակերքը և յուրյանց կեռ կտուցները և սուր մագիլները առավել ևս սրեցին անպատասպար և ազավնեւրամ ժողովրդի ընդդեմ, վոր վոչ պէյ եր, վոչ եֆենտի և վոչ փաշաների առաջն ծունկ չոքելով մեջքի ողը կոտրած, հետեւար և առավել տկար: տկար ասում ենք, բռնությունը հասկանալով մի կոպիտ ույժ:

Սահմանադրության բարեկամները միակ զենքն եր ճշմարտությունը, վոր լուսավառ յէին կացուցանում հայկական խոսքի միջնորդությամբ, զրիչը ձեռքին անձանձիր ճգնելով. և վորովհետև ճշմարտությունը չունի մասն, չունի վարձ, ուստի և ոտարոտի չեր, յերբ վրմանք ճանապարհի կիսից յեւ դարձան, յերբ մյու-

սերը լավողիկեցի դարձան, յերբ մի քանի ուրիշներ անգլիական տրիմմերության որինակը ցույց տվեցին:

Ազադակեց հասարակ ժողովուրդը, հեղեղի պես վազեց նորա հոսանքը դեպի պատրիարքարան, ուր հակառակ ազգի կամքին և ընդդեմ Սահմանադրության, ազգի թշվառության պարտավորքը վերստին հավաքվել էին յուրյանց սովորական խաղը խաղալու և ազգն և խաղալիք շինելու, ազգը ցրվեց այդ ավաղակաց ժողովը և «զաթուս աղաւնեվաճառացն և զսեղանս հատավաճառացն կործանեաց»: Այդ միջոցին արյուն քրտնեցան արի յերիտասարդները, այդ խորհրդավոր միջոցին վերջին ճիգը թափեց հայկական խոսքը և Արիստոտելի գիտությունը:

Տերությունը մի քննիչ ժողով կազմեց յերկու կողմի մարդերից, վոր պիտի քննեյին Սահմանադրությունը, պիտի սրբագրեյին նորան և ներկայացնեյին տերության:

Հյուսիսափայլը քաջ գիտե «տալ որում զհարկ, զհարկ, որում զպատիւ, զպատիւ». ուստի և ամենեւին միտք չունի դատապարտել այն պարոնայքը, վոր նրստած էին այնտեղ, վորպես սահմանադրասեր. Հյուսիսափայլը անարդարություն և համարում ուրանալ պ. Սերվիչենի՝ աշխատությունը. Հյուսիսափայլը մինչև անգամ հակամիտ և կարծել, վոր, առանց այդ արգո պարոնին, Սահմանադրության վտանգը կարող եր գուցե ավելի ծանրանալ. բայց Հյուսիսափայլը չե կարող գովել այն թուլյությունքը և գիջողությունքը, վոր արգո պարոնը շնորհում եր խավարյալների կողմին. Հյուսիսափայլը չե կարող ուրախությամբ հիշել, յերբ պ. Սերվիչենը, վորպես միակ հույս սահ-

ժանադրասիրաց, չկամեր գործ դնել յուր բոլոր ազգե-
ցությունը լիամասն կերպով:

Արգո պարոնը, վորպես ըստ Սահմանադրության
ընտրված նախագահ ընդհանուր ժողովին, քանի վոր
հրապարակով հանձն եր առել այդ պաշտոնը, ընակա-
նաբար չեր կարող չպաշտպանել Սահմանադրությունը.
բայց այդ փոքր եր, յեթե պիտի լիներ թերի. նա կա-
րող եր զեմ կենալ մի քանի ըռնակալ առաջարկու-
թյանց, վոր առնում եյին խավարյալք, կարող եր, ա-
սում ենք, բայց ընկալ հասարակաց հոսանքի մեջ: Այնու-
հետե, մի կողմ թողած Սահմանադրության գործը, այդ
քննիչ ժողովի առաջին տնօրենությունն յեղավ հայկա-
կան խոսքը ճնշել տպագրության ազատությունը ըռնա-
բարել: Պ. Սերվիչենը կամակից եր այս բանին և մեք առ-
ի սրտե ցավում ենք, վորովհետե նորան ճանաչում ենք
ստուգապես ազգասեր և ստուգապես մի հարգելի մարդ:

Այո, Հյուսիսափայլը շատ ե պահանջում արգո
Սերվիչենից, բայց Հյուսիսափայլը ցույց ե տալիս
որանով, թե շատ ե հարգում նորան, վորովհետե
գործը գործունյա մարդից են պահանջում:

Զիարդ և իցե, իրողությունը այս ե, վոր այդ ժո-
ղովակի կազմվելուց հետո, բոլոր ազգային կառավա-
րությունը կենտրոնացավ նորա մեջ. ուրիշ կառավա-
րություն չմնաց վոչ սահմանադրական, և վոչ արտա-
սահման: Բայց այս միջոցին տարիներ անցան, ազգի
տարտամ վիճակը շարունակվեցավ և ազգային կառավա-
րությունը մնալով անպոչ և անգլուխ, մեծապես պատ-
ճառ դարձավ գավառների անկարգությանց զորանա-
լուն, վորոնք մորմոքեցուցիչ և աղեկեղ տեսարաններ
ներկայացուցին աչք ունեցողի առաջն:

Սուրբ Հակոբի վանքը մնաց ավազակների ձեռք.

ազգը արյուն թափել ստիպվեցավ, Հայաստանի հողը վերստին սկսավ հայոց արյունով և դիակներով պարարտանալ. ազգային կառավարության հանձնառուքը հոգ չտարան: Ի վերջո, թշվառության բաժակի տակ բան չմնաց, սրածություն, գաղթականություն, հակամարտություններ, կրոնափոխություն, ավեր, հավիչապետություն, շնորհավաճառություն, և այլն, և այլն, յուրյանց բոլոր դժոխային արբանյակներով թափվեցան ազգի վերա.... «Եղև պատարագ»...

Այսօր, գրեթե մի տարի յե, վոր Սահմանադրությունը վավերացավ տերության հրովարտակով. ստույգ է, թլպատված, ստույգ է, այս և այն մասնով խեղացած, այնուամենայնիվ մի Սահմանադրություն, վոր ազգի կառավարությունը տալիս է հասարակաց ազգի ձեռքը, ազատելով նորան մի քանի բռնակալ թշվառականների լծից:

Հյուսիսափայլը հանդիսաբար հայտնում է յուր առ ի սրտե շնորհակալությունը Սահմանադրության ոգտի համար հայտնի և անհայտ կերպով աշխատողներին (Հյուսիսափայլին թվում է, թե անհայտ աշխատողքը վոչ պակաս գտնվեցան յուրյանց արդյունավորությամբ, քան թե հայտնիքը), Հյուսիսափայլը շնորհակալ է լինում ազգի ընդհանրության առաջև մեծարու Սերվիլենից:

Յերեսփոխանք ընտրվեցան, Ընդհանուր Ժողովը կազմվեցավ, Պատրիարքը ընտրվեցավ, Քաղաքական Ժողովը կազմվեցավ, թողունք մյուս հորեւրդները, վոր այլապես կազմվեցան:

Ազգային վարչության անիվը սկսավ կատարել յուր շրջանը:

Բայց, այդ վարչությունը աչքը ձգե՞ց արդյոք, վոր

տեսաներ, թե ի՞նչ վիճակի մեջ և ազգի կացությունը գավառներում: Ականջը բացեց արդյոք լսելու համար ազգի աղեխորով բողոքները, յուր ներքին հալածողների և հարստահարողների ընդդեմ...

— Ծն, Մեղուն բավական չե՞ր գլխունուտ, սա Հյուսիսափայլն ել ուրկե՞ յելավ... կեցիք հելե, մեյմը ինք գինքնիս գտնանք... Տակավին չե՞ք գտած. վախենում ենք, մի գուցե յերեք չգտանեք. յերանի՜ թե սխալվե՞լինք:

Դիմակ պետք չե՛:

Ըստ Սահմանադրության կազմված ազգային վարչությունը ազգային բարեկարգությունը սկսում և այսօր բռնությամբ...

«Գեշը գեշով գեֆ կըլլա». բարով խերով Մեհուխեշան չընորոգեր այդ վարդապետությունը:

Կանչեցեք որագիր հրատարակողները, ճնշեցեք, խնդդ գրեք, ձեռագիր առեք, վոր բան չգրեն, լռեն, համբանան, պապանձվին, կուրանան, չտեսնեն, չլսեն, խլանան, մի խոսքով, քար և փայտ դառնան (վորովհետև անասունն անգամ տեսնում և, ինչ վոր նորա աչքի առաջն (և գործվում), որագիր հրատարակողքն են ազգը տակ ու վեր բերողքը...

— Յերիտասարդները և Մեղուն, վոր մահու չափ ճգնեցան Սահմանադրությունը պաշտպանելու, պիտի տեսնեն այսօր, վոր նոցա պաշտպանած Սահմանադրության գործադիրքը Սահմանադրության թշնամիների վաղեմի ցանկությունը կատարելու համար, արտառանձան բռնակալությամբ վարվում են Մեղուի հետ, վոր և յերիտասարդների և կենդանի ժողովրդի մաքուր բերանը, ազգի ցավերի և ուրախության ճշմարտապես հայտարարը:

Ըստ Սահմանադրութեան կազմված վարչութիւնը արդէն սկսավ արտականոն հնարներով և դատապարտելի ճանապարհներով յուր բոլոր ուժը Մեղուի ընդդէմ համաժողովել, և մինչև այն աստիճան անպատվեց յուր անձը, վոր սիրտ բռնեց մի ազգային բազմաբնուէն որագործի ընդդէմ բողոքել: Ում....

Այդ սուրբ Սահակ Պարթևն ևր հարցնում, իսկ Սուրմակները ուրիշ կերպով մտածում: Այսոր չկան այլևս Սահակ Պարթևներ: «Յաթոն Մովսիսի նըստան դպիրք և փարիսեցիք»: Այսոր առատ ենք, գեղուն, թաթաղուն, շարժուն. ինչո՞վ. անտարակույս, Սուրմակներով, Բրքիշոներով, Այսահակներով, վոր մի սահմանադրապետ կազմված վարչութեան վերա ազդեցութիւն ունին, թեև չե պիտո ունենային «Ըստ Սահմանադրութեան»:

Ազգը վերստին հրավիրեց մեծարու Սերվիչէն և ֆենտիին, վոր նստի ընդհանուր ժողովի առաջին աթոռը: Ընդհանուր ժողովի ատենադպիր ընտրված է հոյակապ Ռ. Գրիգոր և ֆենտիին:

Գովառների զրութիւնը նկարագրեց Մեղուն, Վասպուրականի անայցել թշվառութիւնքը ստորագրեց Մեղուն, Իգնատիոսի դիմակը վերայից հանեց Մեղուն, Տորոսի խռովութիւնքը պատմեց Մեղուն, արժ. Խըրմյան Մկրտիչ վարդապետին պաշտպանեց Մեղուն, նորա վերա, գիշերային լութիւն մեջ, հրացան դատարկողների ընդդէմ բողոքեց Մեղուն. գովառ չթողեց, քաղաք չթողեց, գեղ չթողեց, թաղ չթողեց, ամեն ծակ ու ծուկ մտավ յեւթ Մեղուն. թող մեռնի Մեղուն:

Կոտրեցէք այդ հայելին, վոր իմ ճիւղազդեմ կերպարանքը ամեն որ ինձ ցույց է տալիս. փշրեցէք նորան.... թող վանեցի Պողոսները փառավորվին, թող

տիրացու Հռիփսիմեյի Արությունը վտառները ջուրը դնե,
փրկիչ: Թող Արշալուստի գերապատիվ կրոնադրուժը,
այժմ Հալեպ գտնվող Նիկողոսը, ցնծա և պարե, Թող
Իգնատիոսի պաշտպանության համար հողմարած նամակ-
ներ գրեն Մեղուիս, Թող Զաքարիան Կարնի մեջ,
Սահմանադրությունը նաև տերության հրովարտա-
կով հաստատվելուց հետո, յերբ արժ. Խրեմյանը հոր-
դորում եր ժողովուրդը, սիրով և միաբանությամբ գործ
դնել Սահմանադրությունը, քարոզե, թե ինքն ավե-
տարանից ուրիշ Սահմանադրություն չե ճանաչում,
թող նույնը և ժողովրդին ուսուցանեն... Թող վերջապես
ազգը մեռնի ու գերեզման դրվի, միայն.... միայն...
Միայն թե մեր բանին չխառնվին, մեր մասին չգրեն,
մեզ չդատապարտեն, մեր կամքը իբրև Մովսիսի պատ-
գամ ընդունեն. «մեր ըրածին կամ ընելիքին վրա չը-
խոսին»....

Իսկ ձեր «չըրածին և չընելիքին վրա» կարելի՞ յե
խոսել, սքանչելի՞ դեկավարք աղգային վարչության.
«Անիկա ալ մեր գիտնալու բանն է... Փնուք աստուծու,
ի՞նչ ե յեղեր, որե որ աղգերնիս կըհառաջագիմե կոր
(գիտենք, կըդիմե, բայց դեպի կործանումն), քիչ մը
պակասությունք կան յեղեր.... Զեք տեղ չկա, անոնք
ալ կամաց կամաց կըշտկվին... հիմալու հիմա աս չա-
փով գոհ ըլլալու յե, խոհեմությունը անանկ կըպահան-
ջե. ամենը մեկեն հոփ տեյի կըլլել չըլար.... քչիկ,
քչիկ....—Աղգերնիս կըհառաջագիմե կոր...

Աղգի զավակները սրիկաների մատնված, սրախող-
խող են լինում յուրյանց մահիճների մեջ, Իգնատիոս
յեզ ծախելու շահավետ առևտրով և պարապում, նորա
արբանյակը շինակոսնի վերջին յեզնը առաջ ձգած դե-
պի Իգնատիոսի ագարակն է գնում: Քաղաքական ժո-

դովը Մեղուի քամակից ընկած, միջոց չունի այն ար-
յունաշաղախ տեսարանների վերա մի բուպե յուր աչքը
ձգելու, «ազգերնիս կը հառաջադիմն կոր»:

Ազգի աղջիկները և կանայքը կը տառապին և կը
բռնաբարովին անորինակ և անլուր ժպրհությամբ.
«ազգերնիս կը հառաջադիմն կոր». մի քանի կին, մի
քանի աղջիկ «կը տառապին յեղեր... ի՞նչ կըլլա յեղեր...
ասդին ալ մխիթարական տեսարանք պակաս են մի.
Շողեր հանըմը, Գործի տուտուն թուղթն ու թավ-
չուն առջնին առած իրենք զվարճանալնեն դատ,
ուրիշներուն ալ դաս կուտան»...

Ազգային վարչության անդամքը այս զվարճալի
«փետելու և փետլելու» տեսարանը թողած, հիմա են,
վոր ականջները բանան հայկական ընդաբուլս մաք-
րասիրության և պարկեշտության սրտաշարժ բողոք-
ները լսելու, մանավանդ վոր Իգնատիոսը նոցա խիղ-
ճը հանգստացրել և «բոլորը մեծցրած և սոստ բաներ
են» գրելով: Ազգերնիս կը հառաջադիմն կոր:

Այո, ասում և Մեղուն, մշեցոց կարավանը հառաջ և
գնում:

Այո, ասում և Մեղուն, թշվառության և հարստա-
հարության յերեսից ստիպվելով, գաղթական այրին
հաց չունի յուր լացող վարդիկին տալու և արագլին և
յերանի տալիս, վոր նորա ձագերը կուշտ են.

«Մամիկ, պատառ մի հաց...

— Հոգս, հի՛նչ տեղից քըղ հացիկ ձարեմ...

Մերիկը թաղես, վա՛հ, անոթի յես...

Արգիլ, հորին զթևերդ թափ տվիր,

Հորին զիմ Մոսոն քնից զարթ տվիր.

Արգիլ, քու ձագեր կուշտ են ու հանգիստ.

Մասուն հաց կուգե. չկա.... կը քաղվի հոգիս:
 Մի լար, Մասո, քուն յեղիր լավո.
 Դեռ գիշեր մութն ե, քնիր առվըտուն.
 Ո՛ր, Բռն, հերիք մեզ թողնես մահրում,
 Հերիք քաշես զ'եզ դարիպություն.
 Քու ողուչ չոճուղ հերերից խեղճ են.
 Ես ի՞նչ դառն որ ա, մեռնելու մեջն
 Զքեզի կը կանչեն»:

— Ասացին լացին, լացին ասացին.... վեր կացին
 յերեսնին խաչակնքեցին. ասովմծ կանչեցին, ձեռք ձեռ-
 քի բռնեցին, թկան քալել կարավանի ճամփով: (Մե-
 դու, թիվ 226):

«Ազգերնիս կը հառաջադիմե կոր»:

Բայց ի՞նչ լա յուր գլուխը ազգային վարչությունը.
 կարող ե բովանդակ ազգին հաց տալ: Հյուսիսափայլի
 ասածը այդ չե, Հյուսիսափայլը յերևութների ընդ-
 գեմ հնար քարոզող չե, վոր միշտ անհիմն ե լինում,
 բայց Հյուսիսափայլը հրավիրում ե պատճառի ընդդեմ
 դործ գնել: «Ի բառնիլ պատճառին, բառնի ե գործն»:
 Ազգային վարչությունը վոչ միայն խնամք չունի այդ
 պատճառների հիմքը փորելու, այլև հալածում ե նո-
 րանց, վոր ցույց են տալիս ազգին նորա բուն թշնամիքը:
 «Սուրբ բռնություն», այսոր այս խոսքն ենք մորմոք-
 վելով տեսանում ազգային վարչության գրոշի վերա:
 «Ազգերնիս կը հառաջադիմե կոր»....

Շարունակենք դեռևս, արգո՛ վարչությունդ ազ-
 գի. վո՛հ, ծանր ե մեզ հիշել անգամ այդ վարչության
 դատապարտելի զանցառությունքը ե իշխանության
 չարաչար գործադրությունը, թո՛ղ թե մանրամասն գրել-

քայց գիտել, գիտենք, ըստ վորում լույս ցերեկով գործ-
ված են այդ բոլոր իրողությունքը:

Մեղուի վերա Դրանք գանգատելուց հառաջ, Քա-
ղաքական ժողովը կանչել եր բոլոր որագրապետներին
և ստորագրություն եր պահանջել, վոր այս և այն
բանը չգրեն:

Այն մարդիկը, վորոնք վոչ ազգային վարչության,
վոչ յուրյանց և վոչ տալու ստորագրության հարգը և
կշիռն եյին ճանաչում, իսկույն փութացան տալ պա-
հանջված ձեռագիրը, վորովհետև հավատացած եյին,
թե այդ բնավ արգելք լինելու չեր յուրյանց սովորական
կերպով, սորա և նորա բարոյականության վերա մոռ-
քսելու, վորովհետև գիտեյին, թե ինքյանք կանչված
եյին միմիայն պատշաճի համար և կանչողների խոր-
հուրդը և դիտավորությունը եյապես ուրիշ մարդոց
վերա յեր բեկոված:

Մեղուն չեր կարող նոցա նման թեթևաբար վար-
վիլ: Մեղուն գիտեր, վոր այն ստորագրությունը ապա-
ղայում մի խայտառակության արձանագրություն պի-
տի դառնա ազգային վարչության համար. Մեղուն չեր
կարող ցանկանալ, վոր ինքը ձեռնտու յեղած լիներ
այդ իրողության: Մեղուն գիտեր, վոր մի բարոյական
մարդ վոչ թե գրավոր, ձեռագրով, այլ յեթև և լոկ խոսքով
խոստանում և այս կամ այն բանը իրավացի թե ա-
նիրավացի, այնուամենայնիվ պարտ և յուր խոսքին
հավատարիմ մնալ և հոգմացուցի պաշտոն չվարել. Մե-
ղուն չտվեց պահանջված ստորագրությունը և յուր
առաջիկա թերթում հիմնավոր փաստերով ապացուցեց,
թե վորքան ծաղրալի յեր այդ պահանջողությունը:
Մնաց վոր, Սահմանագրության մեջ այդպիսի բան
չլինելով, յերեսփոխանաց ընդհանուր ժողովի վճռով այդ

բանը հառաջացած չլինելով, և Քաղաքական ժողովը բնավ իրավունք չուներ այդ տեսակ արտականոն պահանջողության:

Քաղաքական ժողովի պատասխանը, յերեւի, այն մեծադիր գանգատագիրն էր, վոր տեսել և Մեղուն վոստիկանարանի մեջ և վորո մասին հիշում և յուր 226 համարում:

Ճշմարիտը ասելով, մեք ամաչում ենք փոխանակ Քաղաքական ժողովին:

Վորքան մեք հիշում ենք, հետեյալ բաներիս մասին եր պահանջված ստորագրությունը, ուստի և յերեք չհրաժարեցաւ Մեղուն. 1. Կրոնի ընդդեմ չգրել. 2) Սահմանադրության ընդդեմ չգրել. (բայց Սահմանադրության ընդդեմ գործել ներելի յե Քաղաքական ժողովին). 3) Ազգային վարչության «ըրածին կամ ընեւիբին վրա» չգրել և 4) անձնական պատվի չդիպչել:

Մեղուն, կրոնը և Սահմանադրությունը միշտ պաշտպանած լինելով նաև այն ալեկոծյալ ժամանակներում, յերբ մի քանի հացկատակ մարդիկ ամենայն կերպով թշնամանում էյին յերկրորդը, և գաղտնի դավաճանությամբ փորում էյին առաջնի հիմքը, նաև այն փոթորկալից միջոցներում, յերբ վոմանք այժմյան ազգային վարչության անդամներից, ընտրած լինելով Սահմանադրության հիմամբ, մահու չափ թշնամի էյին Սահմանադրության,— Մեղուն ինչ պատճառով պիտի ստորագրություն տար, թե կրոնի և Սահմանադրության ընդդեմ չե գրելու, յերբ, վոչ թե միայն այդ հոգով գրիչ շարժած չեր, այլ դորա հակառակ, ինչպե՞ս ասացինք, միշտ պաշտպանած եր և՛ կրոնը, և՛ Սահմանադրությունը, և մինչև այն աստիճան, վոր Սահմանա-

դրությունը և հասարակաց ազգի անկողոպտելի իրավունքը պաշտպանելու համար արժանի յեղալ վերոհիշյալ հացկատակների մատնությամբ Դուռը կանչվելու և հանդիմանվելու:

Մեղուն ի բնե անտի Սահմանադրության պաշտպան և սահմանադրական վարչության ջատագով լինելով, չէր կարող յերեք ընդդեմ վարվիլ բուն Սահմանադրության, ապորինի առաջարկված թղթեր ստորագրելով. «ազգային վարչության ըրածին կամ ընեղիքին» վրա չգրելու պատվերը, Սահմանադրության ընդդեմ մի ձեռներեցությունն էր, ուստի և Մեղուն իշխանությունն ուներ ձեռագիր չտալ:

Բովանդակ աշխարհի յերեսին յեղած սահմանադրական կառավարությանց մեջ բացարձակ ուժը մեծագույն մասի ձեռքումն է. բայց գիտելի յե, վոր սահմանադրությանց մեջ մի այսպիսի իրավունք մեծագույն մասի ձեռքում, և մի անփախչելի չար և վոչ դրական բարի. յենթադրվում է, թե մեծագույն մասն ավելի շուտով կարող է լինել ամբողջ ընկերության կամքի հայտարարը, քան թե փոքրագույն մասը: Բայց պիտո չե մոռանալ, վոր բաղմությունը Սահմանադրության տրված իրավունքով հառաջ մղելով յուր կամքը, շատ անգամ ճնշում է փոքրագույն մասին վոչ միայն կամքը, այլ յերեքն և իրավունքը:

Ազգային Սահմանադրության մեջ հիմնական կանոնն է մեծագույն մասը, բայց փոքրագույն մասը կամ թերեւ լոկ մի յերեսփոխան, լոկ մի անդամ այս կամ այն ժողովի, ունի իրավունք հրապարակ հանել յուր դատողությունը ընդդեմ մեծագույն մասի արած տընորենության, թե՞ վոչ:

Խնդիրը այնտեղ չէ, թե վժըր կողմումն է ճշմարտու-

Թյունը, այլ թե այդ միայնակ յերեսփոխանը կարող
ե հասարակության դատաստանին ներկայացնել յուր
կարծիքը և մեծագույն մասին վճիռը, թե՞ վոչ:

Յեթե բացասաբար պիտի պատասխանեն այս հարց-
մունքին, ապա ուրեմն թող հրատարակեն, թե արդի
Սահմանադրությունը ուրիշ բան չե, յեթե վոչ մեռած
տառ. իսկ յեթե գոնե ամաչելուց պիտի խոստովանին,
թե կա այդ ազատությունը, այն ժամանակ յերկրորդ
խնդիրն ենք հառաջ բերում: Մի յերեսփոխան, կամ մի
անդամ ժողովից դուրս, յուր անձնական կարծիքի վե-
րաբերությամբ վճիռ իրավունքով ավելի արտոնություն
ունի քան թե անդամ և յերեսփոխան չեղողը. յեթե մե-
ծագույն մասը մերժելով նորա կարծիքը, յուր կամքն
և հառաջ տարել մի վորոշյալ խնդրի մեջ, այդ խնդրի
վերաբերությամբ հաղթահարված փոքրագույն մասը կամ
մի անդամը ի՞նչ բանով ավելի յե քան թե յերեսփոխան
կամ անդամ չեղողքը: Հայտնի յե, թե համորեն ազգը
բաղկացնող յուրաքանչյուր անձը հավասար իրավունք
ունի ազգային խնդիրներին մեջ. հայտնի յե, թե մե-
ծագույն մասի ձեռքով մի խնդիր լուծվելուց հետո,
փոքրագույն մասը նույն խնդրի վերաբերությամբ
բնավ ավելի ուժ չունի, քան թե անդամ չեղողը. արդ
յեթե նա իրավունք ունի այն խնդրի վերա խոսել
(ինչպես և պիտի ունենա), որագրապես վճիռ որեն-
քով զրկվում և հասարակաց ազգի ունեցած իրավուն-
քից:

Աղգային վարչությունը փակել կամելով որագիրներ
բերանը, կասկածանքի տակ և ձգում յուր անձը հա-
սարակաց ազգի դատաստանի առաջև. պատճառ, ով վոր
բռնություն և գործ դնում, նա յերկյուղ ունի, իսկ վոր
վախենում և, նա մաքուր չե. նա լուելյայն խոստովա-

նում ե յուր դատապարտելի անսրբությունը, վոր ամեն որագործական խոսքից ազդու չե և ժողովրդին զգալի: Մեզ թվում է, թե այսքանս պարտական էյին գիտնալ նոքա, վոր ձեռք են ձգում ազգային ղեկը կառավարելու:

Ինչ վոր վերաբերվում է անձնական պատվի չդիպչելու մասին, ևս առավել անտեղի չե, յեթե Քաղաքական ժողովը պահանջում է ձեռագիր: Այն մարդը միայն կարող է բողոքել, վորո պատիվը վշտացրել և արատավորել էյին հանիրավի, բայց վոչ մի դատաստանատուն կամ ատյան առանց բողոքի դատ սկսելու իրավունք չունի: Մեղում, հանիրավի մարդու պատիվ արատավորած չե, և յեթե արատավորած ևս լիներ, այն ժամանակ դատախազը պիտի մասնավոր կերպով դատ բանար Մեղուի ընդդեմ: Վորեիցե կառավարություն կարող է որենք դնել այս կամ այն բանի մասին և զանցառուն դատապարտել, բայց վոչ մի կառավարություն չե պահանջում, վոր ազգը ստորագրություն տա այս և այն որենքը պահելու, վորովհետե, յեթե պահանջեր, պիտի ծաղր արած լիներ յուր որենքը, ցույց տալով թե ուժը որենքի մեջ չե, այլ ստորագրողի ձեռագրի մեջ և այդ դիպվածում նա կարող եր դատապարտվիլ վոչ վորպես որինազանց, այլ իրե ուխտադրուժ: Բացի սորանից, անձնական պատիվ և նմանապիսի բաների վերաբերյալ դատաստանը ազգային ներքին գործ չլինելով, այո, և Քաղաքական վարչութենից դուրս, ինչպես Մեղում, նույնպես և մի այլ մարդ կարող է անպատիվ յուր ընկերը, բայց դորա համար կա տերության դատաստան և որենք, վոր առաջին Սահմանադրութենից մի փոքր տարբեր է, կարծենք: Յեվ մեզ թվում է, թե նաե տաճիկ ատյանը

ավելի լայնասիրտ ե, քան թե ազգային վարչությունը, ըստ վորում Մեղուի հրատարակողը, Գաղաքական ժողովի մեծադիր գանգատներից հետո, Դուռը յերթալով և այնտեղ «մարդասիրական քաղցր ընդունելության հանդիպելով» վերադառնում և խաղաղությամբ յուր տունը. իսկ թե Մեղուն արգելած չե, դուրս ապացույց կարող ե լինել նույնիսկ Մեղուի թերթը, ուր այս անցքերի պատմությունը դրած և ընթերցողի առաջն:

Մեք միշտ դատապարտել ենք, յերբ մի մարդ վորոնում և ոտարի պաշտպանությունը, բայց նույնպես դատապարտել ենք և դեռևս պիտի դատապարտենք ազգային անպիտան գործակալքը, վոր յուրյանց լուծը ոտարի լծից շատ առավել ծանրացնելով, ստիպում են խեղճ ազգը ոտարի լծի վերա նայել, վորպես մի յերանացուցիչ քաղցր բեռի վերա: Մեր ազգի բոլոր թշվառության աղբյուրը այս բանի մեջ ե անա: Անտառը ջարդող կացնի կոթը անտառի փայտիցն և լինում միշտ:

Կամ կ'ընթանար վարչությունը, յեթե յուր ուշադրությունը դարձնէր մարդոց պատիւը ստուգապես վշտացողների վերա, և վոչ այնպիսի տեղում, վոր բնավ «ավագակների այր» չե, և վորո պատիւը ապաստան և ախոր վարչության ժրագլխությանը:

Վարչությունը չէր լսում, յերբ Այսահակը Յուդէոստարի բեմերն եր թնդեցնում, ազնիւ Մյունատիու ընդգեմ ցոփաբանելով. «Իրենք պիտի տան յեղեր պատիժը, տիրությունն և տվեր»: Մորոս զքեզ: Մյունատիու և վոչ կոշիկների խրացը արժանի յես լուծանել: Մյունատին կարոտ չե նոր ի նորո ընծայվելու ազգին, նա կարոտ չե և ընծայության թղթերի, նաև

ազնիվ մարդերի կողմից, թող թե մի շաղղակեր
ազգավից: Մյուսնատին «զբարեք պատերազմն պատե-
րադմեցաւ, զհաւատսն պահեաց»։ Իսկ ռվ ե Այսահակը,
արժանահիշատակ Թաղիադյանցի կնքած յեզի նակատը:
Վոհ, պիտո յե Արաբիա գնալ նորա պատմությունը
իմանալու համար: Զեղդայի քարերը լեզու ունին... և
Յերուսաղեմի նվիրակ Սահակ վարդապետի վերջին բո-
ւանների պատմությունը քաջ գիտեն..... որ ընթեռ-
նուն, ի միտ առցէ:

Յեւ այդպիսի մի մարդ.... ողորմիմ քեզ, եկեղե-
ցի Հայաստանեայց. մեր գրիչը չե կամենում գրել այն
պաշտոնի անունը, վոր նա ունի այսօր:

Այս ասելով, բնավ դեպի բռնություն չենք հրավի-
րում Վարչությունը, այլ վոր տեսչության հավատա-
ցած մի սուրբ տեղի պատիվը պահե և յուր ստորա-
գրած ստահակին խրատ տա, վոր Մյուսնատիու ընդդեմ
թե ասելիք ունի, այնտեղ չասե, այլ որագիւրների մեջ,
և վոչ յուր սատուրնական խնճուկքներում. տարին տաս-
ներկու ամիս արեղաթողի տոն ե նոցա համար, ուստի
և միշտ կարող ե մոլիլ:

Բայց բուն «անճնական պատվի չդպչելու» խնդի-
րը քննելով, տեսնում ենք, վոր դա մի խայծ ե, վար-
չության բռնակալության կարթի ծայրը անցուցած և
տղայական ու ծիծաղաշարժ մի խայծ. պատճառ, անճ-
նական պատվի չդպչել հասկացել են և պիտի հա-
կանան, յերբ մի որագիւր հրապարակ ե հանում այս
կամ այն պաշտոնական անձին ըստ պաշտոնի չար-
գործությունք. ապա թե վոչ, արդյոք վորո՞ւ պատիվը
վշտացուցին: Վոչ վոք կարող ե մարդու պատիվը արտ-
տավորել. «Ոչ ոք վնասի, եթէ ոչ յուրմէ», իսկ
արդ, յեթե մարդը ինքը յուր գործերով արատավորել

ե յուր պաշտոնատարությունը, յուր անձը. ասենք միանգամայն, յեթե այնուամենայնիվ վոչ միայն հանցավորը չե նա, այլև վարչության հարգությանը արժանի, այդ գործերը հականե և հանվանե հրապարակի առաջնե դնողն և պատժի և դատապարտության արժանին: Վեր ուրենքով, ի՞նչ արդարությամբ:—Հը՛մ...

«Շւ օրէնս արդարութեան բռնութիւն մեր եղիցի.... դարանակալ լիցուք արդարոյն, զի դժպիի եղև մեզ և հակառակ կայ գործոց մերոց, և նախատինս դնէ մեզ գլխանցանս օրինացն և բամբասէ... ծանր է մեզ և տեսանելն զնա, զի աննման են այլոց կեանք նորա և այլազգի շաւիղք նորա: Ի վարչութիւն համարեցաք նմա, և խորշի ի ճանապարհաց մերոց, իբրև ի պղծութեանց.... Մահու խայտառակութեան դատեսցուք զնա...» Հիանալի...

Այս բոլոր գրվածք կատարելուց հետո, Մեղուի թաղմանից վերադառնալով, «խահվե մըն ալ առեք», գուցե այն ժամանակ «ինք զինքներդ գտնաք» և ազգի խնամածության վերա դարձնեք գոնե քառորդը այն զգաստ ու արթուն ուշադրության, վոր ունիք Մեղուի վերա:

Բայց խրատ մի տամ ձեզ, զգուշը կացեք, վոր Մեղուից փախչելով, յեզիպտական շանաճանձից չըռնվիք, վոր Մեղուի նման մեղր և մոմ չտալուց հետո, կարող ե և առ ի մահ խայթել: Վնչ ցայն չափ պիտի վշտանայիք, յեթե տերության առթելով յերեսի վերա մնային ազգի գործերը: Վնչ այնքան վայրանայիք, յեթե կառավարութենից հալածվեր տպագրության ազատությունը, բայց մինչև ի մահ տրտում ենք, յերբ լույս ցերեկով տեսանում ենք, վոր ազգի ցավերին դարման

տանելու խորհրդով ընտրած պարոնները յուրյանց մատով հանում են ազգի աչքը, դառն արտասուք են թափվում մեր աչքից, տեսանելով, վոր այդ պարոնները, այո՛, կառավարութեան մտքից ևս չանցած բռնութեաններ են հնարում ընդդէմ ազգին, փոխանակ արդեն յեղածի դառնութեանը ամոքելու։

«Ո՞ տայր զգլուխս իմ ի ջուր և զաչս յաղբիւրս արտասուեաց և նստեալ՝ լայի զթշուառութիւն ազգիս»։

Ողբամ զքեզ, Հայոց աշխարհ, ողբամ զքեզ, հանճարց հիւսիսականաց վեհագոյն։

Ողորմիմ քեզ, եկեղեցի Հայաստանեայց...

Մի քանի հետաքննիչաց որագիրք տակաւին ուսած չլինելով, թե ճշմարտութեան չափը բարեկամութեանը կամ թշնամութեանը չէ, թե յերկու մարդ կարող են միմյանց ներհակ կարծիք ունենալ, առանց միմյանց թշնամի լինելու, առանց միմյանց գլխին անեծք կարգալու, թե առին ու թռան, վորպէսզի ավելի վորոշ կերպով ցույց տան ազգի վողջամիտ մասին յուրյանց վորպիսութեանը և ընտրած ճանապարհների ուղղութեանը։

Արշալույս. 14 դեկտեմբ. 1863. Թիվ 716. Զմյուռնիա։

«Մեղու հանդիսին խմբագիրը Բաղաքական ժողովուն ազգասիրական տնորենութեանցը հնազանդիլ չուղելով, նույն ազգային մեծարգո ժողովը հատուկ հայտադրով մը խնդրեց Բարձրագույն Դռնին, վոր հրաման տա առժամանակյա կերպիվ դադրեցնելու հիշյալ հանդիսի հրատարակութեանը»։

Յերագգ դեպի բարին, Արշալույս։

Ո՞ւշք են և ի՞նչ են Քաղաքական ժողովի ազգասիրական տնորենությունքը, վորոց չե կամեցել հնազանդիւ Մեղուն. յէրբ և հւր: Մեք կարծում ենք, թե մաքուր խղճմտանքը պիտի լինի մի որագիւր հրատարակողի ուղեցույց և վոչ թշնամական ախտերը և բորբոսած դաժանությունքը: Մի՞թե կարող էյին պատիւ բերել Արշալուսին նորա անհիմն խոսքերը, վոր մեք մեջ բերեցինք. մի՞թե ստուգապէս հաւատում ե Արշալուսը, թե կարգացողը չե հասկանալու, թե ինչ հոգուց էյին բղխած այն տողերը:

Ահա և Մասիսի 617 համարի մեջ Մեղուի մասին հրատարակածը:

«Մեղու հանդեսին խմբագիրը Քաղաքական ժողովին քանիցս անգամ ժողովի ներկայանալու հրավեր ընդունելով մտիկ չընելուն և չներկայանալուն համար, Քաղաքական ժողովը հատուկ հայտագրով մը հիշյալ թերթին առժամանակյա դադարումը խնդրեց Բարձ. Դռնեն»:

Մասի՛ս, յեթե քեզ մի փորձանք պատահեր և ստուգապէս դադարեցիր, Հյուսիսափայլը յերաշխաւոր ե, վոր Մեղուն չեր լինելու քո դժբախտության փողահարը, ուր մնաց, վոր չեղած հրավերներ հնարել և մի խոսքով մի ամբողջ վիպասանություն (Յերես 226):

Ստույգ յեղելությունը պատմեց Մեղուն համարով և, թող այս, նոքա, վոր ձեր շրջակայքումն են, այլև նոքա, վոր այս հեռավոր հյուսիսումս, յերբ համեմատեցին ստույգ իրողության ստույգ պատմությունը ձեր տված տեղեկության հետ, հասկացան բանի զորությունը և չկարողացան ձեզ գովել:

Ինչհաւ այդ տեսակ գործերով անպատիւում եք առհա-

սարակ որագիրքը, տեղիք տալով ամբոխին կարծել—
ըստ վորում խելացի մարդիկ կարոտ չեն առաջնորդի—
վորպէս թե որագրի պաշտոնն ե յուր ախտերին ծառա-
յելով, ամենայն նվաստություն հանձն առնուլ.....

ՆԱԼԻՍԱՆԴՅԱՆԻ «ԱԶԳԱՅԻՆ ԹՇՎԱՌՈՒԹՅՈՒՆ»-Ը

«Աղգային թշվառութիւն»-ը Ստ. Նաղարեանի ստորագրութեամբ առաջին անգամ լույս ե տեսել «Հյուսիսափայլ»-ի 1864 թ. № 3-ում, դրա համար ել այս յերկը չի մտել Ա. Զամինյանի թըմբադրութեամբ 1906 թվին լույս տեսած Նալբանդյանի յերկերի 2-րդ հատորի մեջ և, ընդհակառակը, Ստ. Նաղարեանի հրատարակչներն այն զետեղել են նրա յերկերի 1-ին հատորում, այնինչ Ղ. Աղայանն իր մեմուարներում, դեռ 1884 թվին, միանգամայն հաճախ կերպով վկայում ե, վոր «Աղգային թշվառութիւն»-ը Մ. Նալբանդյանի հեղինակութիւնն ե:

Աղայանը 1863 թվի վերջերից մինչև 1864 թ. վերջերը, իբրև գրաշար, աշխատում եր «Հյուսիսափայլ»-ի խմբագրատանը: Նա յեր շարել «Աղգային թշվառութիւն»-ը, հետևապէս նրա վկայութիւնն իրագեկ մարդու վկայութիւն եր, և այդ չեր կարելի անտեսել: «Աշխատակից չուներ,—գրում ե Աղայանը Նաղարեանի մասին,—ամեն ինչ ինքն եր գրում, ինքն եր թարգմանում, շատ անգամ վոչինչ բաներ և դանադան կեղծ անուններով: Մի հոգւած միայն, վոր կրում ե «Աղգային թշվառութիւն» վերնագիրը՝ Նալբանդյանցի գրածն եր. թեև Նաղարեանցի իսկական անունն ե ստորագրված»: (Ղ. Աղայան—«Իմ կյանքի գլխավոր դեպքերը», եջ 56):

Լեոն իր «Ստեփանոս Նաղարեանց» աշխատութեան 2-րդ հատորում վորոշ տարակուսանքներ ե հայտնել այդ հոգւածը Նաղարեանի գրչին պատկանելու վերաբերյալ: Նա միանգամայն իրավացիորեն նկատում ե, վոր՝ «Ժողովրդական իրավունքի ազատութեան և առաջադիմութեան սկզբունքները այդուհի նկարագրված և պաշտպանված են մի անսովոր յեռանդով ու զեղեցիկ տրամաբանութեամբ, նույնիսկ վոճն ել այստեղ ուրիշ ե, և Նաղարեանի լեզվին, գրելու ձևին վարժ մարդը դժվարութեամբ ե կարողանում հաւատալ, թե այդ հոգւածն ել պատկանում ե նրա գրչին»:

Զնայած դրան, Լեոն, այնուամենայնիւ, հրաժարվում ե Նալ-

բանդանին ճանաչել իբրեւ այդ աշխատութեան հեղինակը Նա ծանոթ էր Դ. Աղայանի վկայութեանը, բայց դրան չէր հավատում:

Այժմ արդեն հայտնաբերված փաստերն այն մասին, վոր Նալբանդյանին թուլլատրված էր բանտում գրական-գիտական աշխատանքներով զբաղվել և վոր նրան, գոնե պաշտոնապես, արգելված չէր «Հյուսիսափայլ»-ին աշխատակցել, գալիս են միանգամայն հավաստելու, վոր այդ գործն անփիճելիորեն պատկանում է Նալբանդյանին, և հարցը սպառված համարելով, մենք ավելորդ էնք համարում բանասիրական, վոճական մանրամասնութուններին մեջ մտնել:

Նալբանդյանի հրապարակախոսութեանը, գրական վոճին, կյանքի հանգամանքներին ծանոթ բանասերի համար վոչ մի կատկած չի մնում, վոր «Աղգային թշվառութիւնը» նրա գրչի արգասիքն է:

Հարց է առաջ գալիս, թե ինչո՞ւ Նազարյանը Նալբանդյանի հոգիածի տակ իր անունն և ստորագրերը Միանգամայն հաստատուն կերպով կարելի չե տնդել, վոր Նազարյանն այդ արել և ստակ քաղաքական նկատառումներով:

Նա չէր կարող հրատարակել Նալբանդյանի, իբրեւ քաղաքական մեղադրյալի, իսկական ստորագրութեամբ վորեւէ գործ, առանց «Հյուսիսափայլ»-ի գոյութիւնը ճակատագրական վտանգի մասնելու և իրեն վոստիկանական կասկածանքների տակ գնելու:

«Աղգային թշվառութիւն»-ը թեւ գրված է 1864 թվի փետր-վարին, բայց, ըստ ելութեան, նա կազմում է 1860—62 թվերին արեւմտահայ կյանքի շուրջն ունեցած Նալբանդյանի մի շարք գրական յեղութիւնների («Մեղու»-ին ուղղած նամակը՝ 1860 թվին, «Յերկու տողը» 1861 թվին և այլն) շարունակութիւնը՝ սահմանադրական պայքարի նոր պայմաններում:

Սկսած անցյալ դարի 60-ական թվականներէց, յերկրի կապիտալիստական զարգացման զուգընթաց, աշխատավորական լայն մաստանքի դրութիւնը թյուրքահայաստանում ավելի ու ավելի անտանելի յեր դառնում. ֆեոդալական շահագործմանն ավելանում էր նաեւ կապիտալիստական արտատնտեսական շահագործումը:

Հայ աշխատավորութիւնը ընենլ եք մասսայական պառպելիզացիայի ու գաղթի ուղին. նրանք լցվում էին թյուրքիայի կենտրոնական քաղաքները՝ Պոլիս, Երզրում, Տրապիզոն և այլն,

Կ. Պոլսում, 1860 թ., կային տասնհինգ հազար պանդուխտներ։ Մենք սարսափում ենք,—գրում է Նալբանդյանը,—յերբ աչք ենք ձգում այն անշքացած, անապատացած աշխարհի վրա, ուր յերբեմն փողփողում եր Արշակունյաց հաղթակիր դրոշակը, ուր այժմ մեր խեղճ, անտեր և անոգնական ժողովուրդը միլիոնավոր բազմությամբ, թշվառության, հարստահարության և հուսահատության միջև հնարավոր ծայրը հասած, փոխանակ արժասուք, արյուն և քամում աչքերից, յերբ լաց և լինում, և ուր, դարձյալ, հայակերպ և գիշերադեմ վամպիրները տակավին չեն կշտաճում անմեղ զոհի—խեղճ ժողովրդի—արյունը ծծելուց»։

Գավառական աշխատավորությունը հենց այն լինողճ, մերկ ու քաղցած հայն երբ, վորի վրա առաջին անգամ Նալբանդյանը հրավիրեց հասարակության ուշադրությունը և հայանեց իր պատ-
րաստականությունը Վոչ միայն բանիվ և գրչով, այլև զենքը ձեռքին՝ կռիվու նրա իրավունքների համար

Նալբանդյանի անմիջական դեկլարությամբ ու ազդեցու-
թյամբ պոլսահայ առաջավոր դեմոկրատիայի ներկայացուցիչները, «Մեղու»-ի շուրջը համախմբված ճնոր յերիտասարդությունը, սկսեց կենդանի, աշխույժ հետաքրքրություն հանդես բերել դեպի գավառական աշխատավորությունը, բուն ժողովուրդը։ «Մեղու»-ի գործունեյության այդ կողմը շատ բարձր եր գնահատում Նալ-
բանդյանը, յերբ 1864 թվին «Ազգային թշվառության» մեջ գրում եր՝ «Գավառի դրությունը նկարագրեց «Մեղուն»—Վասպուրականի տնայցել թշվառությունըը ստորագրեց «Մեղու»-ն, Իգնատիոսի գիմակը վրայից հանեց «Մեղուն»... Գավառ չթողեց, քաղաք չթո-
ղեց, գեղ չթողեց, թաղ չթողեց, ամեն ծակ ու ծուկ մտալ յելավ «Մեղու»։ Այո, Նալբանդյանին հենց այդպիսի մամուլ եր պետք, վորպեսզի կարողանար իր սկսած դեմոկրատական շարժումը զլխավորել և, հարկ յեղած զեպքում, մասսաներին նախապատ-
րաստել համաժողովրդական ապստամբության համար։

1860 թ. ոգոստոսի 25-ից հետո գործադրության մեջ մտած սահմանադրությունը լուրջ խոչընդոտների հանդիպեց։ Կղերա-
ֆեոդալական դասերը, ամիրայությունը, Պոլսի ու Յերուսաղեմի պարսիարքությունները և, մինչև անգամ, Նշմիածինը, այն հա-
մարում եյին պետություն պետության մեջ, վոր լոկ յերկու
նպատակով և հառաջացած, նախ՝ ազգը սալթ տնհավատ

ընեւ լուս—յերկրորդ, տերության դեմ ապստամբե-
ցնելու: Այս հողի վրա բորբոքված պայքարում, վորը տեղեց
1860 թվից մինչև 1863—64 թվերը, լիբերալները լեքցին դեմոկրա-
տիային և անցան ամիրայության ու կղերա-ֆեոդալական վեր-
նախավերի կողմը՝ վորոնց դեմ, դեմոկրատիայի հետ միասին, պայ-
քարում ելին մինչև 1860 թվի ոգոստոսի 25-ը: Բուրժուազիայի այս
անհետևողական գրգռը նկատի ունի նալրանդյանը, յերբ գրում է՝
«Սահմանադրության բարեկամների միակ զենքն եր ճշմարտու-
թյունը, վոր լուս ա փ ա յ լ ելին կացուցանում հայկական խոս-
քի միջնորդությամբ, գրիչը ձեռքին անձանձիր ճգնելով և վորով-
հետև ճշմարտությունը չունի մասն, չունի վարձ, ուստի և ոտաբոսի
չեր, յերբ վոմանք ճանապարհի կիսից յետ դարձան,
յերբ մյուսաները լավագիւկեցի դարձան, յերբ
մի քանի ուրիշներ անգլիական արիմներու-
թյան որինակը ցուցց տվեցին» (ընդգծ. մերն ե. Ա. Մ.):

Նալրանդյանը քննադատում է լիբերալներին՝ սահմանադրա-
կան բուրժուազիայի պարագլուխ Սերվիլներին, վորը «չկամել
գործ դնել յուր բոլոր ազդեցությունը լիամասն կերպով»:

Թյուրք կառավարությունը ոգտվելով հայերի ներքին դժու-
թյուններից, 1861 թ. ոգոստոսի 16-ին ժամանակավորապես
դադարեցրեց սահմանադրության գործադրումը՝ մինչև 1862 թ.:
Նույն թվի փետրվարի 14-ին, առանձին հրամանագրով, նա պա-
հանջում է յոթ հոգուց կազմված մի հանձնաժողով ստեղծել,
վորը պետական հանձնաժողովի (11 հոգի) հետ միասին քննու-
թյան է առնում Սահմանադրությունը և այն ներկայացնում կա-
ռավարության ի հաստատություն: Սակայն կառավարությունը
գործն սկսում է ձգձգել՝ մի բան, վորը հենց կղերականության
ու ամիրայության միակ նպատակն եր: Սակայն դա չի հուսա-
հատեցնում ժողովրդին: Նա առաջավոր յերիտասարդություն և
«Մեղու»-ի ղեկավարությամբ շարունակ անհանգստացնում եր
ամիրաներին՝ իր հետևողական պահանջներն առաջադրելով: Յեւ
յերբ տիրող դասերը սահմանադրությանը լուծում չտվին, դեմո-
կրատիան 1862 թ. ոգոստոսի 1-ին ուժեղ ցույց կազմակերպեց:
Ժողովուրդը հարձակվեց պատրիարքական շենքի վրա մի պահան-
ջադրով՝ անհապաղ իրեն հանձնել Սահմանադրությունը: Պատրի-
արքի տեղապահը և սահմանադրական վարչություն անդամները

փորձեցին խորամանկությամբ ժողովրդին հանգստացնել, բայց ժողովուրդը բռնի կերպով ցրեց սահմանադրական վարչության ժողովը, բոլոր պաշտոնյաներին պատրիարքարանից դուրս վաճառեց, շենքի դուռը փակեց և հեռացավ: Դեպքի մասին հաղորդում է Սեյիմ փաշային, վորը նույն որը վրա հասնելով՝ ղենքի ուժով ցրեց ժողովրդին, իսկ հաջորդ որը փաշան, դարբնի միջոցով, բացեց պատրիարքարանի դուռը և պաշտոնյաներին իրենց տեղերում հաստատեց:

Այս դեպքերի աղեղնություն տակ, 1863 թ. մարտի 14-ին, Ֆուսկյուտարի մեջ 25 հոգեւորականից և 70 աշխարհականից կազմված, մեծ ժողով գումարվեց, ուր մշակեցին մի աղերսագիր՝ ուղղված կառավարությանը, վորով խնդրում էին Սահմանադրությունը վերահաստատել: Կառավարությունը տրամադիր եր ընդմիշտ վորենչացնել Սահմանադրությունը, բայց վախենալով ժողովրդական հուզումներից, սկսեց խոստումներ տալ և դորժը նորից ձգձգել: Ի վերջո նա ստիպված յեղավ 1863 թ. մարտին գործադրության մեջ գնել բազմիցս վերամշակված ու, նալբանդյանի արտահայտությամբ ասած՝ «Բլլատված» նոր Սահմանադրությունը, վորը 1863 թ. մարտի 25-ին հանդիսավոր կերպով ընդունվեց պոլսահայերի ընդհանուր ժողովում: Հենց այդտեղ ել ընտրվեց 10 հոգուց կազմված մի ժամանակավոր գործադիր և վարչական մարմին, վորի մասին խոսում է նալբանդյանը «Ազգային թշվառություն»-ում:

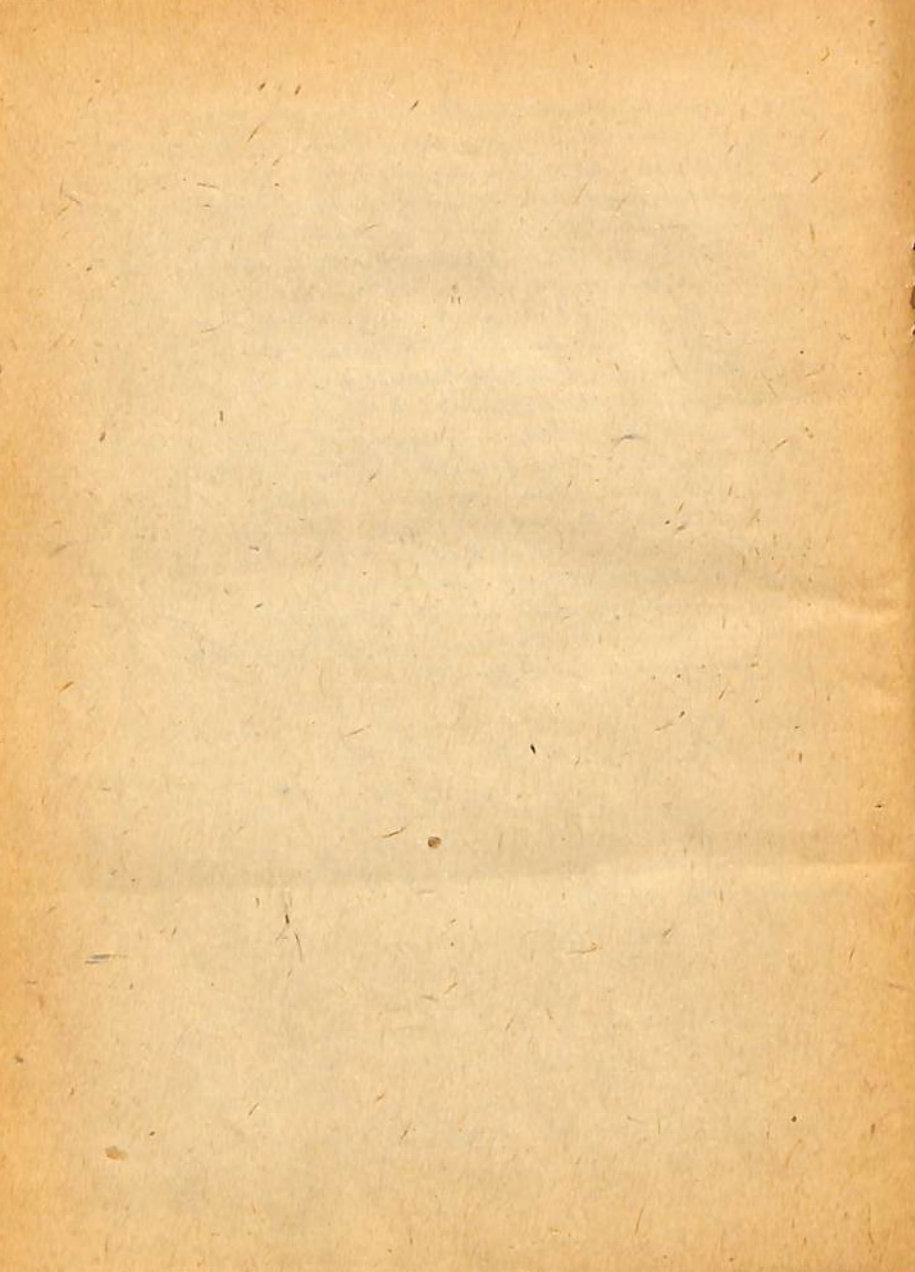
Նոր սահմանադրությունն այլևս իր մեջ դեմոկրատական վորենչ նշաններ և, ընդհակառակը, դա ունակցիայի հաղթանակն եր ընդդեմ դեմոկրատիայի: Սնան թե ինչու «Մեղու»-ն Սահմանադրության հաստատումից հետո եր, կրկին շարունակում եր պայքարել սահմանադրական վարչության դեմ, մերկացնելով նրա հակաժողովրդական ելությունը: Այդ առթիվ նալբանդյանը գրում է՝

«Ազգային վարչության անիվը սկսավ կատարել յուր շրջանը, բայց այդ վարչությունը աչքը ձգեց արդյոք, վոր տնօրաներ, թե ինչ վիճակի մեջ է ազգի կացությունը դավառներում: Ականջը բացեց արդյոք լսելու համար ազգի աղիւստութիւնը ըրողները յուր ներքին հալածողները և հարստահարողների ընդդեմ...»:

Սահմանադրական վարչության հակաժողովրդական արարք-

ներքից մեկն ել «Մեղու»-ի դեմ արած հարձակումներն ու այն
 փակելու համար հանած վորոշումն էր: Նախնադասն զգում էր,
 վոր իր ձեռքակալութունն աղետաբեր եր դեմոկրատական շարժ-
 ման համար, իսկ «Մեղու»-ի փակումը, նրա կապի խզումը ժո-
 դովրդական մասսաներից, կարող եր ավելի մեծ հարված լինել:
 Ահա թե ինչու նա բանտում նստած ժամանակ անգամ, հետևում
 եր Պուլում կատարվող անցքերին և, դեռևս մեզ անհայտ ճանա-
 պարհներով, ստանում «Մեղու»-ն (վորը, Այվազյանի շնորհիվ,
 Ռուսաստանում արգելված եր, և վոչ մի առիթ բաց չեր թողնում
 իր արևմտահայ բարեկամներին խրախույս կարդալու, ուսուցիչայի
 ներկայացուցիչներին մերկացնելու և նրանց դեմ հետևողական
 պայքար ծավալելու համար): Այդ նպատակով և գրված «Ազգային
 թշվառություն»-ը, «Մեղու»-ին բանաստեղծությունը, այդ
 նպատակին և յենթարկված նաև «Մոս և Վարդիթեր»-ի կրիտիկան:
 Նախնադասն շատ լավ զգում եր, վոր արևմտահայ Սահմանա-
 դրությունը ինքնրստինքյան մի վորոշմանի բան եր և նրա պայ-
 քարը, ըստ ելույթյան, վոչ թե սահմանադրության համար եր, այլ
 դեմոկրատական շարժման անարդել զարգացման ու ծավալման:
 Հանձին «Մեղու»-ի դեմոկրատիայի գրաված-հասարակական դիր-
 քերի ամբապնդման համար եր:

ԲՈՎԱՆԳԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

	Էջ
1. Ինստիտուտի կողմից	7
2. От Института	8
3. Յերկու տող	9
4. Նախնականի «Յերկու տող»-ը	49
5. Ազգային թշվառություն	59
6. Նախնականի «Ազգային թշվառություն»-ը	80

Տեխ. խմբագիր՝ Վ. Մանուկյան
Սրբագրիչ՝ Վ. Մելիքսեթյան
Կոնտրոլ սրբագրիչ՝ Ռ. Տոնյան

Հանձնված և արտադրության 23/X 1939 թ.
Ստորագրված և ապագրության 7/XII 1939 թ.
Դրամի լիազոր Ն. 2922, Հրատ. № 50, պատվեր № 65.
Տիրած 2000, Փորձատ 72×105¹/₃₂ 51¹/₂ ապագրական մամուլ.
1 ապ. մամուլում 25000 ապ. նիշ:

ԱրմՅԱՆ-ի ապարան, Յերեվան, Լենինի փող. № 67.

ԳԱՆ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0041545

ЦЕНА

AT

5771